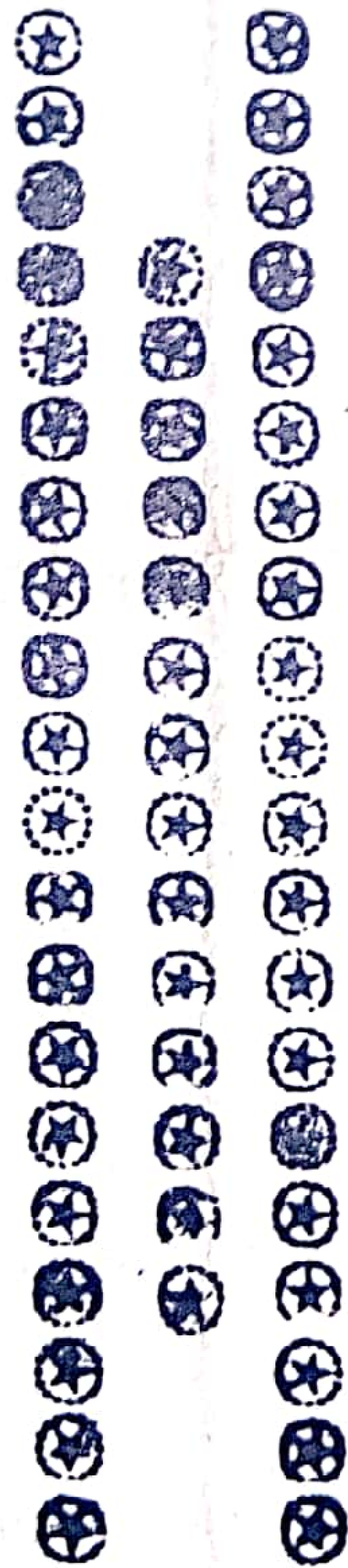
श्री आचार्य नागार्जुन कृतः

चतुःस्तवः

(अनुवाद तथा सारांश सहित)

सम्पादक

श्री दिव्यवज्र वज्राचार्य

चतुः स्तवः

नेपाली अनुवाद तथा सारांश सहित

सम्पादक

श्री दिव्यवज्र वज्राचार्य

प्रकाशक

अखिल नेपाल महायान बौद्ध समाज

विक्रम सम्बत् २०४३ साल जेष्ठ २४ गते

प्रथम संस्करण— १,००० प्रति

मूल्यः— ६।—

मुद्रकः— आनन्द प्रिण्टिङ्ग प्रेस (प्रा.) लि., बागबजार काठमाडौं । फोनः– २–२१९२५

प्रकाशकीय

भगवान् गौतम बुद्धले व्यक्ति विशेषको रूचि हेरी विभिन्न व्यक्तिलाई विभिन्न तरिकाद्वारा आफ्नो दर्शन बोधगम्य बनाउन महायान, श्रावकयान र प्रत्येक बुद्धयानका भेदले उपदेश दिनु भयो भन्ने कुरामा विद्वानहरू विश्वास गर्दछन । उक्त तीन यानमध्ये महायानको रहस्यमय पक्ष बोध गराउने यो चतुःस्तव सरल तरिकाबाट शून्यता भावना गराउन शून्यतावादी आचार्य श्री नागार्जुनले भगवान्को अलौकिक स्तुतिको रूपमा प्रस्तुत गरेको बुझिन्छ । बहुसंख्यक महायानीहरूले यो चतुःस्तवलाई अद्यापि घर-घरमा ठूलो श्रद्धा एवं भक्तिसाथ पाठ गर्दै आइरहेको पाइन्छ ।

हाल यी स्तवःहरू धारणी संग्रह आदि ग्रन्थहरूमा यता उता छरिएर रहेको पाइएता पनि चतुःस्तवको संयुक्त स्तव आज हामीहरू कहाँ दुर्लभ मात्र होइन अप्राप्य नै भइसकेको छ । यस्तो दुर्लभ यी स्तवहरूलाई विभिन्न ग्रन्थहरूबाट खोजी क्रमबद्ध रुपमा मिलाई टुटे-फुटेको पद पदलाई केलाएर पाठान्तर सच्याई महिनौं परिश्रम गरी हाम्रा परम पूज्य गुरू श्री दिव्य वज्र वज्राचार्यज्यूले यो ग्रन्थको संस्कृत श्लोक, नेपाली सारांश र नेपाली अनुवाद सहित सम्पादन गरेर यस अखिल नेपाल महायान बौद्ध समाजलाई प्रकाशन गर्ने अभिभारा दिनु भएको छ । आफ्नै सिद्धान्तका आधारशीला यो ग्रन्थलाई प्रकाशन गर्न पाउँदा महायान बौद्ध समाजलाई अपार हर्ष एवं गौरव लाग्नु स्वाभाविक छ । साथै यस संस्थाको महत्वमाथि प्रकाश पार्ने अमूल्य

कृषि दिइ समाज सेवामा अग्रसर हुन चाहने व्यक्तिले भावना नगरी नहुने शून्यता सिद्धान्तलाई बुझाउन हरदम प्रयत्नशील हुने हाम्रा परमपूज्य गुरुमा ठूलो आभारी व्यक्त गर्दै बहुसंख्यक समाजसेवी, जिज्ञासु, धार्मिक व्यक्तिहरूले पनि यो ग्रन्थबाट ज्ञान हासिल गर्न सकून भन्ने ठूलो आशा लिइएको छ ।

अन्तमा, यो ग्रन्थ प्रकाश गर्न चाहिने सम्पूर्ण आर्थिक सहयोग गरी आफ्ना दिवंगत सदस्य श्री ऋद्धिवज्रको सुगति कामना गर्ने पियूषवर्षी औषधालय परिवारलाई पनि सधैं यस्तो सुकार्यमा सहयोग गरी रहन सकून् भनी साधुवाद व्यक्त गरिन्छ ।

अध्यक्ष

सानुमानन्द वज्राचार्य

अखिल नेपाल महायान बौद्ध समाज

मेरा दुइ शब्द

स्वर्गीय हाम्रा परम पूज्य पिता श्री दुर्गा वज्र (माहिला काजी) तथा माता श्री तीर्थ कुमारीका ६ छोराहरू दिव्य वज्र, पद्ममान वज्र, सिद्धि वज्र, ऋद्धिवज्र, मन वज्र, धन वज्र तथा छोरी मञ्जरी देवी हुन। तिनीहरूमध्ये ४ वर्षको उमेरमा व्रतवन्धको ४ दिन पछि मेरो भाइ पद्ममान वज्र विफर (मसूरिका) रोगबाट परलोक भएको कुरा म सपना जस्तै संम्झन्छु। हाल सो भाइको स्मृतिको रूपमा केवल एक 'मुक्क' (वज्राचार्यहरूले पूजा गर्दा लगाउने मुकुट) हाम्रो घरमा शेष रहेको छ।

मेरा पिताज्यूको आयुर्वेदप्रति अगाध श्रद्धा भएको हुंदा वहाँले स्वर्गीय पूज्य गुरु श्री देवीदत्त पराजुलीको चरणमा म तथा मेरा भाइ सिद्धि वज्र र ऋद्धि वज्रलाई समेत संस्कृत पढाउन समर्पण गर्नु भएको थियो। साथै विहान बेलुका स्कूलको पाठ पढाउन अध्यापकको पनि प्रवन्ध गरि दिनु भएको थियो। जसको फलस्वरूप हामीहरूले केही संस्कृत जान्ने अवसर पायौं। म १८ वर्ष हुंदा मेरा पूज्य पिताज्यू श्री दुर्गा वज्र ३७ वर्षको उमेरमा आफ्ना वृद्ध पिता श्री नीजवज्र तथा माता बालकुमारी (माया) र मेरी विव्हल आमा तीर्थकुमारी सहित सकल परिवारलाई छोडी १९९४ साल मार्ग ४ गते परलोक हुनुभयो। मेरा पिताजी परलोक भएको ६ महीना पछि मेरी वहिनी २ वर्षकी मञ्जरी देवी पनि १९९४ चैत्र महीनामा परलोक भईन्। यसरी पुत्र शोक तथा नातिनी मञ्जरी देवीको पनि वियोगले मेरी बज्यै ७२ वर्षकी बाल कुमारी पनि मन्दाग्नि; अरुचि तथा

अम्लपित्तले पीडित भई १९९५ साल चैत्र शुक्ल पूर्णिमाको दिन परलोक हुनु भयो।

यस्तो परिस्थितिमा पनि हतोत्साह तथा तथा विचलित नभइ मेरा बाज्ये श्री नील बज्र र मेरी आमा श्री तीर्थकुमारीले हामीहरूलाई घरमै संस्कृत पढाउन गुरुहरूको प्रबन्ध मिलाई पालन पोषण गरेर हुर्काएको कुरा हामी बिर्सन सक्दैनौं।

यसको फलस्वरुप मेरा भाइ श्री ऋद्धिबज्रले संस्कृतमा साहित्याचार्य गर्न सफल भए। त्यसबेला आयुर्वेदलाई प्रचार गर्ने हाम्रो उद्देश्य थियो। त्यस कारण चरक संहितामा प्रयुक्त जडीबुटीको शब्द संग्रह र रस हृदयमा प्रयुक्त जडी बुटीको शब्द संग्रह गर्न भाइऋद्धिबज्र व्यस्त थिए। साथै जुद्धसडकमा पनि उनले पियूषवर्षी औषधालयको शाखा चलाएका थिए। हुन त त्यसबेला सो शाखा सुचारुरूपले चल्न सकेन। त्यसकारण भाइ ऋद्धि बज्रको झुकाव त्यहाँका साहूहरूको संगतले व्यापारमा पनि केही पर्न गयो। तथापि व्यापारमा पनि ऋद्धि बज्रलाई सन्तोष भएन।

भाइ ऋद्धिबज्रले ४१ वर्षको उमेरमा माध्यमिक शास्त्र पढी रहेको कुरा म सम्झन्छु। अनि यसको लगतै पछि एकदिन भाइ ऋद्धिबज्रले अब म बौद्ध धर्म प्रचार गर्छु भनी आफ्नो विचार व्यक्त गरे। धर्म प्रचार गर्नु असल हो तर धर्म प्रचार गर्न हतारिनु हुन्न भनी मैले सुझाव दिएको थिएँ। केही महीनापछि २०३१ सालमा बौद्ध धर्म प्रचार सम्बन्धी भाइ ऋद्धि बज्रले लेखेको पत्र मसंग हालसम्म सुरक्षित छ। त्यसबेला बौद्ध धर्म प्रचार गर्न पाम्प्लेट बाँडिएको थियो तथा आफ्नै घरमा प्रज्ञापारमिता सम्बन्धी प्रवचन पनि गरेथे। श्रोतागणहरूमध्ये मैले चिनेका श्री स्व० धर्मानन्द शाक्य, श्री स्व० छिव्यरत्न तुलाधर आदि थिए। त्यसपछि श्री दिव्य रत्न तुलाधरको घरमा पनि भाइ ऋद्धिबज्रले प्रज्ञापारमिता सम्बन्धी प्रवचन गरेका थिए। त्यस बेलासम्म म बुद्ध धर्मको नाममा नमोरत्न त्रयाय मात्र भन्न जान्दथें।

यसरी केही वर्ष बौद्ध धर्म प्रचारमा भाइ ऋद्धिवज्रको समय बितेको थियो। साथै हाम्रो कुलपरम्परागत आयुर्वेद-उपचार सेवामा पनि उनी लाग्दै आएका थिए। विशेष गरी केही वर्ष यता नियमित रूपमा दिल दिएर रोगीहरूको सेवा कार्यमा उनी संलग्न भएथे। यसरी भाइ ऋद्धिवज्र केही वर्ष आयुर्वेदको सेवा गर्दागर्दै उग्ररूपको यकृद् रोगबाट पीडित भई २०४२ साल माघ १४ गते उनकी धर्मपत्नी चन्द्र देवी तथा एक मात्र सुपुत्री पुष्पादेवी सहित हामी सकल परिवारलाई शोक स्तब्ध तथा विह्वल बनाइ परलोक भए।

भाइ ऋद्धिवज्रको प्यारो विषय माध्यमिक दर्शन भएकोले उनको कामना पूर्ति होस् भन्ने लक्ष्य लिई यो चतुःस्तव प्रकाश गर्ने इच्छा उत्पन्न भएको हो।

श्री भगवान् बुद्धको चतुःस्तवमध्ये लोकातीतस्तव उही सहोदर भाइ स्वर्गीय श्री ऋद्धिवज्रको सुगति कामना गरी अनुवाद सहित प्रकाश गरेको हुँ।

श्री भगवान् बुद्धको निरौपम्यस्तव प्रज्ञापारमिताको श्रध्दा गर्ने मेरा कल्याण मित्र स्व० श्री धर्मानन्द शाक्य जनबहालको सुगति कामना गरी प्रकाश गरेको हुँ।

श्री भगवान् बुध्दको अचिन्त्यस्तव प्रज्ञापारमिताको भक्ति गर्ने कल्याण मित्र स्व० दिब्यरत्न तुलाधर (जेठा साहू) बनेपाको सुगति कामना गरी प्रकाश गरेको हुँ।

श्री भगवान बुद्धको परमार्थस्तव श्री स्वयम्भू, श्री गुह्येश्वरी तथा आर्यावलोकितेश्वरको मन्दिर मच्छेन्द्रबहालमा अखण्ड दीप बाल्ने तथा काठमाडौंका वज्राचार्य संघलाई अध्ययन गर्न तःदेबहालको घर बुद्धपाठशालाको रूपमा दान गर्ने तथा लुम्बिनीमा नेपाली शैलीको घण्टा राख्ने मेरी बज्यै बाल कुमारीकी बहिनी स्व० भयापुनानी वज्राचार्यको सुगति कामना गरी प्रकाश गरेको हुँ।

यो चतुःस्तव नित्य पाठ गर्नु होस्, अर्थ बुझ्न सारांश तथा नेपाली अनुवाद हेर्नुहोस्। साथै चतुःस्तवको ज्ञातव्य विषय पनि पढ्नु होस्। अनि

यसरी ज्ञान लाभ गरी प्रज्ञापारमिता भावनाद्वारा जनहित गर्न सकूँन् भन्ने म कामना गर्दछु ।

अन्तमा यो स्तोत्र प्रकाश गर्ने अभिभारा लिने अखिल नेपाल महायान बौद्ध समाजको प्रगतिको कामना गर्दै यो स्तोत्र छापी गर्ने काममा सहयोग गर्ने श्री दयानन्द शाक्य तथा छोरी श्री सुमति वैद्यलाई पनि म आफ्नो शुभकामना व्यक्त गर्दछु । साथै लोकातीतस्तवको शुद्ध पाठान्तर हेर्न दिई मद्दत गर्ने अ.ने.म. बौद्ध समाज, काठ्मे शाखा अध्यक्ष श्री धर्मानन्द वज्राचार्यलाई पनि मेरो साधुवाद छ ।

२०४३ साल, २४ जेष्ठ
महाबौद्ध मासंगल्ली

दिव्य वज्र वज्राचार्य

चतुस्तवको ज्ञातव्य विषय

चतुस्तव श्री भगवान् बुद्धको चार असाधारण तथा अलौकिक गुण वर्णन गर्ने लोकातीतस्तव (अलौकिक), निरौपम्यस्तव (लौकिक उपमा दिन नसकिने गुणको स्तोत्र), अचिन्त्यस्तव (मनः बुद्धिले चिन्तन मनन गर्न नसकिने गुणको स्तोत्र) र परमार्थस्तव (निर्वाण मोक्ष सम्बन्धी गुणको स्तोत्र) हरु हुन्।

"बुद्धो भवेयं जगतो हिताय" जगतको हित गर्ने म बुद्ध बन्न सकुं भन्ने महाकरुणाले ओतप्रोत उद्देश्य लिई महायान अघि सरेको देखिन्छ। महायानको मूल भावना प्रज्ञापारमिता भावना हो। सो भावनाद्वारा प्रज्ञापारमिता (शून्यता) को साक्षात्कार गर्न सके क्लेश क्षीण भई मोक्ष (निर्वाण) लाभ हुन्छ। तथा उपाय कौशल स्वरुप महाकरुणालाई अङ्गाली जनहित गरे बुद्धत्व लाभ गर्न सफल हुन्छ भन्ने महायानको धारणा छ। जनहित गर्न, आतङ्कवाद रोक्न, विश्वशान्ति स्थापना गर्न तथा धर्म समन्वय ल्याउन देश काल सुहाउने, सबै वर्ग अटाउने यान (मार्ग वा उपाय) नै महायान हो। यसमा कुनै पवित्र धर्म नअटाउला भन्न सकिंदैन। अतः महायानको केही प्रमुख विषय यहाँ उल्लेख गरिन्छ।

भगवान् बुद्धको उपदेश दुइ प्रकारका छन्। त्यही कुरा व्यक्त गर्न मध्यमक शास्त्र २४-८,६ श्लोकमा यसरी उल्लेख गर्नु भएको छ-

द्वे सत्ये समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशना।
लोक संवृति सत्यं च सत्यं च परमार्थतः ॥८॥

येऽनयोर्न विजानन्ति विभागं सत्ययोर्द्वयोः ।

ते तत्त्वं न विजानन्ति गम्भीरं बुद्धशासने ॥६॥

संवृति सत्य र परमार्थसत्य यी दुइ सत्यको आधारमा श्री भगवान् बुद्धले धर्मदेशना गर्नु भएको हो। यी दुइ सत्यको भेद नजान्ने व्यक्तिले बुद्धशासनको गम्भीर तत्त्व बुझ्न सक्दैन।

यसकारण श्री भगवान् बुद्धको विशुद्ध धर्मको आशय बुझ्न संवृति सत्य र परमार्थसत्यको अर्थ बुझ्नु अत्यावश्यक छ। संक्षेपमा संवृतिसत्यको लक्षण बोधिचर्यावतार ९ परिच्छेदको २ श्लोकमा यसरी उल्लेख गरेको पाइन्छ।

बुद्धेरगोचरस्तत्त्वं बुद्धिः संवृतिरुच्यते।

बुद्धिले जानिने कुरालाई संवृतिसत्य भनिन्छ। बुद्धिले नजानिने अनिर्वचनीय तत्त्व नै परमार्थसत्य हो। व्यावहारिक तथा लौकिक सत्यलाई नै संवृति सत्य भनिन्छ। अविद्या, मोह, विपर्यास तथा बुद्धि यी संवृति सत्यका पर्यायवाची शब्दहरू हुन। हेतुप्रत्ययद्वारा बनेका प्रतीत्यसमुत्पन्न सबै कृत्रिम वस्तुहरूको वर्णन संवृति सत्यमा नै हुन्छन्। तथ्य संवृति र मिथ्या संवृतिका भेदले संवृतिसत्य पनि दुइ प्रकारका हुन्छन्। स्वस्थ छ इन्द्रियले ज्ञान गरेका विषयहरूलाई तथ्य संवृतिसत्य (साँचो लौकिक ज्ञान) भनिन्छ। अस्वस्थ इन्द्रियको ज्ञान तथा भ्रमात्मक ज्ञान मिथ्या संवृति भनिन्छ।

परमार्थ सत्य अकृत्रिम वस्तु हो। जसलाई बुझे पछि जन्म जन्मान्तरको सबै प्रकारका वासना सहित रागादि क्लेश नाश हुन्छ। प्रज्ञापारमिता, अद्वयज्ञान, निःस्वभावता, शून्यता, तथता, भूतकोटि, धर्मधातु यी सबै परमार्थसत्यका पर्याय हुन्।

संसारका सबै वस्तुहरूमा संवृतिसत्यको रूप र परमार्थ सत्यको रूप रहेका हुन्छन्। कसैले वस्तुको संवृतिसत्यको रूपलाई सत्य भनी विश्वास गर्छन् भने योगीले परमार्थ सत्यको रूपलाई सत्य मान्दछन्। संवृति सत्यलाई साँचो मान्दैनन्। यही कुरो अचिन्त्यस्तवको ३५ श्लोकमा यसरी व्यक्त गरेको छ— इन्द्रिय ज्ञान नै

परमार्थज्ञान भए, परमार्थ ज्ञानको आवश्यकता नै हुँदैन। स्त्री पुरुषको शरीर मलमूत्र बनाउने मेशीन हो तथा शरीरमा मलमूत्र हुन्छन् शरीर अशुचि हो भनी सबै जनता जान्दछन् तैपनि हामी शरीरलाई चोखो संझी कति प्यार गर्छौं ? यस्तो लौकिक ज्ञान अर्थात अशुचिलाई शुचि, दुःखलाई सुख, अनित्यलाई नित्य, अनात्मालाई आत्मा सम्झनु मिथ्या संवृतिसत्य हो। तथ्य संवृतिसत्य होइन।

श्री भगवान् बुद्धले पञ्चस्कन्ध, द्वादशायतन, अष्टादश धातु र दान, शील, क्षान्ति, वीर्य ध्यान पारमिताहरू वर्णन गर्नु भएको छ तथा सबै पदार्थहरू क्षणिक हुन् क्षणभङ्गुर हुन्, अनित्य हुन् दुःख हुन्, अनात्म हुन् भनी उपदेश दिनु भएको छ। यी सबै तथ्य संवृत्तिसत्यको अनुसार बताउनु भएको हो। उपर्युक्त दान, शील आदि तथ्य संवृत्तिसत्य निर्वाण तथा बुद्धत्व लाभ गर्ने पुण्य संभार हुन् तथा उपायहरू हुन्।

श्री भगवान बुद्धको स्तुति चतुस्तवमा केही गुण तथ्य सवृतिसत्यको अनुरूप स्तुति गरेकोछ भने केही गुण परमार्थ सत्यको अनुरूप वर्णन गरिएको छ। यसरी प्रायः सबै स्तुतिहरूमा विरोधाभास अलङ्कार प्रयोग गरेको पाइन्छ। जस्तै पहिलो स्तुतिमा श्री भगवान् बुद्ध लोकातीत (लोकसंग संबन्ध नभएको) हुनुहुन्छ तथा लोकहित गर्न सधैं चिन्तित हुनुहुन्छ भनी उल्लेख गरेको छ। यसो हुँदा लोकातीत भए लोकहित गर्न चिन्तित नहुनु पर्ने हो भन्ने विरोधाभास देखिन्छ। यस कारण लोक तथा लोकहित गर्न चिन्तित हुनु आदि संवृतिसत्य अनुरूप स्तुति गरेको हो। परमार्थसत्य अनुसार लोक तथा लोकहित गर्न चिन्तित हुनु आदि पनि आपेक्षिक नै हो, प्रतीत्य समुत्पन्न वस्तु नै हो, शून्य नै हो भनी लोक तथा कर्मफलमा लिप्त नभैरहने हुँदा लोकातीत हुनुहुन्छ भनेको हो।

हुन त परमार्थ सत्यको जति वर्णन गरे पनि संवृतिसत्य नै हुन आउँछ। तापनि संवृतिसत्य उपाय हो परमार्थसत्य उपेय हो (उपायद्वारा पाइने वस्तु हो)। व्यावहारिक (ज्ञान संवृतिज्ञान) नभईकन परमार्थज्ञान हुन सक्दैन। परमार्थको ज्ञान नभईकन निर्वाण लाभ हुँदैन भनी श्री नागार्जुन भन्नु हुन्छ—

व्यवहारमनागम्य परमार्थो न देश्यते ।

परमार्थमनागम्य निर्वाणं नाधिगम्यते ॥(म.शा.२४ २४)

दान, शील आदि मात्र होइन भौतिक विज्ञान, रसायन विज्ञान, चिकित्सा विज्ञान, गणित विज्ञान आदि जति पनि आधुनिक विज्ञानहरू छन् ती सबै तथ्य संवृत्तिसत्यका रुपहरू हुन। ती उपर्युक्त ज्ञानमा पनि परमार्थ सत्य लुकेर रहेका हुन्छन्। त्यस ज्ञानलाई खारेर परमार्थ ज्ञानको रूप साक्षात्कार गर्ने विधि नै प्रज्ञापारमिता भावना हो। निस्वार्थ भावले जगत हित गर्नु नै प्रज्ञापारमिता भावनाको उद्देश्य हो । यो चतुस्तव केवल स्तुतिमात्र नभई यसमा प्रज्ञापारमिता भावना कसरी गर्ने ? भन्ने विधि पनि स्पष्ट निर्देशन गरेको पाइन्छ । किनभने बहुजनहित नगरी केवल निर्वाण लाभ गर्ने उद्देश्य महायानको होइन। त्यसकारण माध्यमिकहरूको परमार्थं तत्त्व के हुन् भन्ने बोध गर्नु आवश्यक हुन आउँछ।

न सन्नासन् न सदसन् नचाप्यनुभयात्मकम् ।

चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्त्वं माध्यमिका विदुः ॥

(बोधि. टि. पृ. १७४)

(१) सच्चा होइन (२) झूठा पनि होइन (३) सच्चा र झुठ पनि होइन (४) सच्चा र झुठ पनि नभएको होइन। यी चार कोटि (अन्त वा भेदभावले रहित वस्तु नै परमार्थसत्य वा परमार्थतत्त्व हो भनी माध्यमिकहरू मान्दछन् ।

जस्तै (१) कपडा सच्चा होइन त्यो त धागोहरूको समूह हो, (२) कपडा झूठ होइन यदि कपडा झुठ भएको भए धागोले लुगा बनाउन नभए जस्तै लुगा बनाउन नहुने होला । त्यसकारण झुठ पनि होइन। (३) त्यसो भए कपडा सच्चा तथा झूठ पनि होइन किनभने सच्चा र झूठ परस्पर विरोधी कुरा एउटै ठाउँमा नहुने हुनाले कपडा सच्चा तथा झूठा पनि होईन। (४) कपडा सच्चा तथा झूठ पनि नभएको पनि होईन किनभने पहिलो कोटि र दोस्रो कोटिमा उल्लेख गरे झैं छ पनि छैन पनि भन्ने पनि बोध हुन्छ। अतः बुद्धिगम्य चारकोटि (भेदभाव) नभएको तत्त्व नै मध्यमा प्रतिपद हो। यही परमार्थसत्य तथा शून्यता हो । यसरी चतुष्कोटि रहित: आदिशान्त

अनुत्पन्न, अनिरुद्ध, अनुच्छेद, अशाश्वत, स्वभाव भएको आकाश झैं आसक्तिरहित परमार्थतत्त्वको रुप पनि सकल विश्वमा व्याप्त छ।

यसरी अनिर्वचनीय तत्त्वलाई पनि वचनद्वारा व्यक्त गर्न नागार्जुनले शून्यताको विषयमा अचिन्त्यस्तवको ४० श्लोकमा यसरी उल्लेख गर्नु भएको छ-

यः प्रतीत्यसमुत्पादः शून्यता सैव ते मता।
तथाविधश्च सद्धर्मस्तत्समश्च तथागतः॥

श्री भगवान् बुद्धको मतमा प्रतीत्यसमुत्पाद, शून्यता र सद्धर्म तथा तथागत भन्नु एउटै कुरो हो। यी शब्दहरूले परमार्थसत्यलाई नै बुझाउँछ। यसकारण शून्यताको अर्थ बुझ्न प्रतीत्यसमुत्पादलाई बुझ्नु अनिवार्य छ।

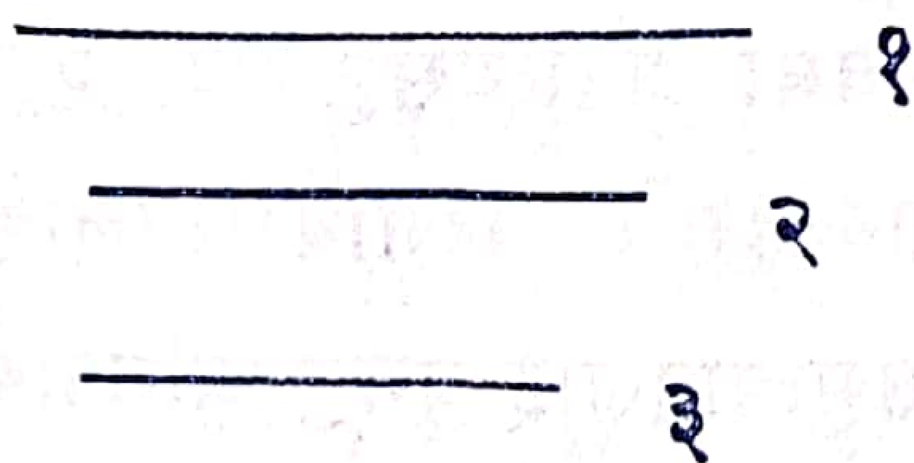
प्रतीत्यसमुत्पाद

अविद्या, संस्कार, विज्ञान, नामरूप, षडायतन, स्पर्श, वेदना, तृष्णा, उपादान, भव, जाति, जरामरणसम्मका अङ्गले युक्त भएको भव चक्रलाई द्वादशाङ्ग प्रतीत्यसमुत्पाद भनिन्छ। अविद्यादेखि तृष्णासम्मका अङ्ग भएकोलाई अष्टाङ्गप्रतीत्यसमुत्पाद भनिन्छ। वेदनादेखि जरामरणसम्मका अङ्ग भएकोलाई षडङ्गप्रतीत्यसमुत्पाद भनिन्छ। तृष्णादेखि जरामरणसम्मका अङ्गलाई पञ्चाङ्गप्रतीत्यसमुत्पाद भनिन्छ। "अस्मिन् सति इदं भवति, अस्योत्पादात् इदम् उत्पद्यते" इत्यादिलाई एकाङ्गप्रतीत्यसमुत्पाद भनिन्छ। यो भएमा यो उत्पन्न हुन्छ, यो उत्पन्न भएकोले यो उत्पन्न हुन्छ अर्थात् अविद्या भएमा संस्कार उत्पन्न हुन्छ, अविद्याको उत्पत्तिले संस्कार उत्पन्न हुन्छ। यही लक्षण सबै प्रतीत्यसमुत्पन्न वस्तुमा लागू हुन्छ। उपर्युक्त प्रतीत्यसमुत्पादका कुरा विशुद्धिमग्गोको टीकाले पनि उल्लेख गरेको छ। अविद्या आदि बाह्र अङ्ग प्रतीत्यसमुत्पाद पनि हुन्छन् तथा प्रतीत्यसमुत्पन्न पनि हुन्छन्। अर्थात अविद्याको अपेक्षा संस्कार प्रतीत्य-समुत्पन्न हुन्छ भने संस्कार विज्ञानको अपेक्षा प्रतीत्यसमुत्पाद हुन्छ सोहि कुरो विशुद्धिमग्गोको टीकामा यसरी उल्लेख गरेको छ-

'कामञ्चायं पटिच्चसमुप्पादपटिच्चसमुप्पन्नसमञ्ञा पितापुत्त समञ्ञा विय अपेक्खा सिद्धाः हेतु फल धम्मेसु पन यथाक्कमं ववत्थिता।"

हुन त प्रतीत्यसमुत्पाद र प्रतीत्यसमुत्पन्न शब्दको व्यवहार बाबु र छोरो भने जस्तै अपेक्षाबाट सिद्ध हुने शब्द हुन्। हेतु धर्म (कारण स्वभाव) देखाउनुलाई प्रतीत्यसमुत्पाद भनिन्छ भने कारणबाट बनेका फल धर्म (कार्य स्वभाव) देखाउनुलाई प्रतीत्यसमुत्पन्न शब्द प्रयोग गरेको पाइन्छ।

माध्यमिकहरू पनि प्रतीत्य, प्राप्य, अपेक्ष्य, समुत्पादः, प्रादुर्भाव प्रतीत्यसमुत्पादः अर्थात् हेतु र प्रत्ययको अपेक्षाले उत्पन्न हुनुलाई प्रतीत्यसमुत्पाद भन्छन्। जस्तै तीन अङ्कले अङ्कित तीन रेखाहरू छन्।

यी रेखाहरू मध्ये २ अङ्कको रेखा १ अङ्कको अपेक्षा छोटो छ, भने ३ अङ्कको रेखाको अपेक्षा लामो छ। यसकारण २ अङ्कको रेखा न लामो हो न त छोटो नै हो। यसरी अपेक्षा गरेर सिद्ध हुने वस्तुलाई नै शून्य भनेको हो। यसकारण प्रतीत्यसमुत्पाद शून्यता हो। अपेक्षा भन्नु र कल्पना भन्नु यौटै कुरो हो। जो कल्पना हो त्यो सच्चा होइन। जो सच्चा होइन, त्यसलाई शून्य भनेर व्यवहार गरिन्छ भन्ने व्यक्त गर्न श्री नागार्जुन भन्नु हुन्छ —

नाममात्रं जगत्सर्वमित्युच्चै र्भावितं त्वया।
अभिधानात्पृथग् भूतमभिधेयं न विद्यते ॥३५॥
कल्पनामात्रमित्यस्मात्सर्वधर्माः प्रकाशिता।
कल्पनाप्यसती प्रोक्ता यया शून्यं विकल्प्यते ॥३६॥

[अचिन्त्यस्तव]

यसरी राम, श्याम, बुद्ध आदि सबै जगत् नै नाम मात्र हुन्। नामदेखि भिन्नै कुनै वस्तु छैन। नाम भनेको कल्पना हो। कल्पना सच्चा होइन। त्यसकारण शून्य भनी कल्पना गर्न बाध्य भएको हो। जस्तै—

यदा नापेक्ष्यते किञ्चित् कुतः किञ्चित्तदा भवेत् ।
यदा नापेक्ष्यते दीर्घं कुतो ह्रस्वादिकं भवेत् ॥१२॥

[अचिन्त्यस्तव]

कुनै वस्तुको अपेक्षा नगरी कुनै वस्तु उत्पन्न हुँदैन । जस्तै लामोको अपेक्षा नगरी छोटो भन्ने व्यवहार हुनै सक्दैन भन्ने कुरो माथि नै उल्लेख गरिसकेको छ ।

यसरी स्व पर; अस्ति नास्ति, एक अनेक, सम्यक् मिथ्या, संक्लेश व्यवदान, शाश्वत उच्छेद, बद्ध मुक्त, उत्पन्न अनुत्पन्न, ज्ञान ज्ञेय, यी सब परस्परमा आपेक्षिक हुन्, काल्पनिक हुन् अतः शून्य हुन् भन्ने माध्यमिकहरूको विचार हो ।

जब ज्ञान ज्ञेय दुवै शून्य हुन् भन्ने विश्वास उत्पन्न हुन्छ तब यो विश्व नै निःस्वभाव हो भन्ने विश्वास उत्पन्न हुन्छ । यो निस्वभावत्व देशना नै परमतत्त्व हो भनी श्री स्तोत्रकार भन्नु हुन्छ—

ज्ञाने सति यथा ज्ञेयं ज्ञेये ज्ञानं तथा सति ।
यदोभयमनुत्पन्नमिति बुद्धं तदास्ति किम् ॥
एतत्तत्परमं तत्त्वं निःस्वभावत्वदेशना ।
भावग्रहगृहीतानां चिकित्सेयमनुत्तरा ।

ज्ञानको अपेक्षा ज्ञेय हुन्छ भनै ज्ञेयको अपेक्षा ज्ञान हुन्छ । जब यी दुवै आपेक्षिक हुन्, शून्य हुन, अनुत्पन्न हुन् भन्ने दृढ भावना हुन्छ । अनि उसको आसक्ति रहँदैन । जति हामी भाव पदार्थहरू देख्छौं यी देखेका सच्चा होइनन् । त्यसकारण हामीहरूलाई भाव पदार्थ नामक भूत लागेको छ । अर्थात् भाव पदार्थको आसक्ति हामीमा छ । त्यो भूत हटाउने अति उत्तम चिकित्सा नै श्री भगवान् बुद्धको निःस्वभावत्वदेशना हो । यही देशनालाई श्रद्धापूर्वक भावना गर्न सके निर्वाण (मोक्ष) चाहने निर्वाण हुन र निःस्वार्थभावले जनहित गरी बुद्ध हुन चाहने व्यक्ति बुद्ध हुन सक्छ ।

दान गर्नु, शील पालना गर्नु, क्षान्ति सहनु, जनहित गर्न सधैं तत्पर भई वीर्य पालन गर्नु, ध्यान गर्नु यी पाँच दानादिपारमिता संवृतिसत्य हुन् । यी पारमिता

पालन गर्दा निःस्वार्थ भावले पालना गर्नु नै निःस्वभावता भावना गर्नु हो, प्रज्ञा-पारमिता भावना गर्नु हो।

जब सम्म भाव पदार्थ सच्चा हो भनी भावग्राही (निमित्तग्राही) हुन्छौं तबसम्म म, मेरो भन्ने हाम्रो आसक्ति छुट्न सक्दैन। स्वार्थ त्याग गर्न सकिंदैन। यसकारण सबै भाव पदार्थहरू आपेक्षिक हुन्, काल्पनिक हुन्, सच्चा होइनन्, शून्य हुन् भनी भावना बढाउन यी चतुस्तवले प्रेरणा दिएको देखिन्छ।

जति भौतिक सुख साधनका विषयहरू छन् ती सबै संवृत्ति सत्यमा नै अन्तर्भाव हुन्छन्। जस्तै राजनीतिमा मात्र होइन धर्ममा विजयी हुन पनि बहुमतको भोट चाहिन्छ। सो बहुमतको भोट प्राप्त गर्ने चार उपाय श्री भगवान बुद्धले आज्ञा गर्नु भएको छ।

भोट प्राप्त गर्ने ती चार उपायमध्ये दानको ठूलो महत्त्व छ। यसको व्याख्या गर्नु म आवश्यक ठान्दिन। तर श्री भगवान बुद्धको विचार अनुसार दान पनि दुई प्रकारका हुन्छन् – फलाशाको दान र निःस्वार्थको दान। फलाशाको दान क्लेशयुक्त नै हुन्छ। प्रज्ञापारमितायुक्त दान अर्थात् निःस्वार्थ दानको फल शान्तियुक्त तथा आतङ्करहित हुन्छ। बहुमतको भोट प्राप्त गर्ने दोस्रो उपाय प्रियवचन हो। यसले ठूला साना सबैलाई आकर्षण गर्ने हुन्छ। तर प्रियवचन अविद्या तथा असत्यरूपी क्लेशयुक्त हुनु हुँदैन। क्लेशयुक्त प्रियवचनको फल क्लेशयुक्त नै हुन्छ; भोट पनि चिर स्थायी हुँदैन।

बहुमतको भोट प्राप्त गर्ने तेस्रो उपाय अर्थचर्या हो। अर्थात् जुन व्यक्तिलाई जुन वस्तुको आवश्यकता छ त्यो वस्तुको बन्दोवस्त गरिदिनुलाई अर्थचर्या भनिन्छ। रोगीको निमित्त डाक्टर वैद्य तथा औषधिको सुविधा मिलाइ दिनु; मुद्दा मामिला भएका व्यक्तिलाई न्याय दिलाउनु वकिल आदिको प्रबन्ध गरिदिनु तथा वृत्ति नभएकालाई वृत्ति दिलाई दिनु, अध्ययन गर्न चाहनेलाई अध्ययन गर्न सुविधा मिलाइ दिनु आदि अर्थचर्याद्वारा पनि बहुमतको भोट प्राप्त गर्न सकिन्छ। स्वार्थले गरेको अर्थचर्याको भन्दा निःस्वार्थभावको अर्थचर्याको फल शान्ति तथा चिर स्थायी नै हुन्छ। चार्‌हौं बहुमतको भोट प्राप्त गर्ने उपाय समानार्थता हो। जाव तथा पद, ज्ञान तथा शीलाचार सम्बन्धी ठूलो सानो भनी भेदभाव नगर्नु नै समानार्थता हो। यसबाट कति बहुमत प्राप्त हुन्छ भन्ने कुरो व्यक्त गर्नु पर्ला जस्तो म देख्दिन। यही समानार्थताको अभावले नै अशान्ति, आतङ्क राग द्वेषको

सृजना हुन्छ । जसले भेदभाव छोडि समानार्थतालाई अङ्गालेको हुन्छ त्यसको निमित्त धार्मिक भोट पइरिन्छ । यसमा सन्देह छैन । हुन त राजनीतिमा बहुमत प्राप्त गर्न साम, दान, दण्ड, भेद यी चार उपाय बताएका छन् । तर श्री भगवान् बुद्धले दण्ड र भेद नीतिलाई परित्याग गर्नु भएको छ ।

यसरी पुण्य गरे आतङ्करहित शान्ति सुव्यवस्था सुख समृद्धि हुन्छ । अपुण्य गरे आतङ्क, अशान्ति, अव्यवस्था र दुःख हुन्छ भनेर नै दान, शील, क्षान्ति, वीर्य, ध्यान सम्बन्धी उपदेशहरू प्रचुर मात्रामा श्री भगवानले गर्नु भएको छ । यी सबै उपदेश संवृतिसत्य कै आधारमा दिनु भएको हो । यसैबाट बहुजनहित, बहुजन सुख हुन्छ तर ती दानादि पुण्यमा म, मेरो भन्ने आसक्ति पनि रहने हुँदा स्वार्थविहीन नहुने हुनाले दानादि पुण्य गर्दा पनि प्रज्ञापारमिताको भावना हुनु पर्दछ । अनि मात्र निःस्वार्थ दानादि पुण्यको फल हुन्छ । अर्थात् अर्हत्त्व तथा बुद्धत्व आदि फल प्राप्त हुन्छ भन्ने महायानको भाव हो । त्यसकारण दान, शील, क्षान्ति, वीर्य, ध्यान आदि पारमिता संवृतिसत्य उपाय हुन्; परमार्थसत्य उपेय हुन् अर्थात् उपायद्वारा प्राप्त गर्न सकिने हुन् । तर प्रज्ञापारमिता (शून्यता) मात्र भावना गर्छु भनी दानशीलादि पुण्य तथा जनहित गर्ने भावना नलिई रहनु हुँदैन भन्ने व्यक्त गर्न श्री आर्यदेवले यसो भन्नु भएको छ-

शून्यता पुण्यकामेन वक्तव्या नैव सर्वदा ।

ननु प्रयुक्तमस्थाने जायते विषमौषधम् ॥

[चतुशतक पृ. २१]

दान, शीलादि पुण्य कर्म गरी जन सेवा गर्न चाहने व्यक्तिले सधैं शून्यताको कुरा मात्र गरी हिंड्नु उचित होइन । नाकको रोगमा कानको औषधि दिंदा धोका हुने हुँदा त्यो औषधि विष सरह नै हुने हुन्छ । त्यसकारण जनसेवा गर्दा अहङ्कार आदि स्वार्थ तथा आसक्ति उत्पन्न नहोस् भनेर नै शून्यताको भावना गर्नु परेको हो । चतुस्तवमा परमार्थसत्यलाई नै प्राधान्य दिएको छ भन्दैमा दान शीलादि संवृतिसत्यको महत्त्व छैन भनेको होइन भन्ने कुरो बिर्सनु हुंदैन ।

लोकातीत स्तवको
सारांश

बुद्ध बन्न लोकातीत गुण उत्पन्न गर्नु पर्छ। जुन लोकातीत गुणहरू यस प्रकार छन्—

जगतहित् गर्ने बुद्ध बन्न सकुं भन्ने व्यक्तिले लोकमा आसक्त हुनु हुँदैन भन्ने लोकातीत गुण (१)

हाम्रो शरीरमा भूत भौतिक रूपस्कन्ध छ, सुख दुःख अनुभव गर्ने वेदना स्कन्ध छ, सुख भए मन पराउने राग, दुःख भए मन नपराउने द्वेष तथा सुख, दुःख अव्यक्त भए अन्योलमा पार्ने मोह आदि संस्कार स्कन्ध पनि छन्; यो वस्तु यो हो भनी जान्ने चिन्तन मनन गर्ने विज्ञान स्कन्धहरू पनि छन्। यी पञ्चस्कन्धलाई प्राणीहरू म मेरो भनी ग्रहण गर्दछन्। अतः यसलाई पञ्चउपादान स्कन्ध भनिन्छ। पाङ्ग्रा, धुरा, छत आदिको समूहलाई रथ भने झैं उपर्युक्त रूपादि स्कन्धलाई म मेरो भन्ने सत्त्वलाई नै जीव प्राणी भनेको हो वास्तविक सत्त्व भन्ने छैन भनी सत्व प्राणीमा आसक्त नभई सत्व प्राणी उपर महाकरुणा राख्ने लोकातीत गुण। (२)

फेनपिण्डुपम सूत्रमा रूपस्कन्ध फिंजको डल्लो जस्तो, वेदना स्कन्ध पानीको फोका जस्तो, संज्ञास्कन्ध मृगतृष्णा जस्तो, संस्कारस्कन्ध केराको थाम जस्तो, विज्ञान माया (इन्द्रजाल नाटक) जस्तो भनी पञ्चस्कन्धको सार तथा अस्तित्व छैन भने जस्तै लोकातीतस्तवमा पनि पञ्चस्कन्धहरू माया मरीचि, गन्धर्वनगर, सपनां जस्तै हुन्, सच्चा होइनन् भनी भावना गर्ने लोकातीत गुण।(३)

कारणद्वारा उत्पन्न भएको वस्तु कारण नभए पछि उत्पन्न नहुने हुँदा संसारका सबै वस्तुहरू ऐनामा देखिने प्रतिविम्ब समान हुन भनी भावना गर्ने लोकातीत गुण।(४)

चतुर्महाभूत आँखाले देखिने होइन। चतुर्महाभूतले बनेको रुप आँखाले कसरी देखिने हुन्छ भनी रूपको निमित्त ग्रहण नगर्ने लोकातीत गुण।(५)

अनुभव गरिने वेदनीय वस्तु नभईकन वेदना नहुने भएकोले वेदना निःस्वभाव हो काल्पनिक हो भनी भावना गर्ने श्री भगवान् बुद्धको लोकातीत गुण। (६)

आगो भन्ने नाउँ र आगो भन्ने वस्तु भिन्नै नभए आगो भन्नासाथ मुखमा पोल्नु पर्ने हो। नाउं र वस्तु यदि भिन्नै भए अर्थ नबुझ्नु पर्ने हो। त्यसकारण संज्ञा स्कन्ध पनि निःस्वभाव हो भनी भावना गर्ने लोकातीत गुण। (७)

व्यवहारमा कर्ता कर्म माने तापनि कर्ता र कर्म आपेक्षिक हुँदा निःस्वभाव हुन् भनी भावना गर्ने लोकातीत गुण। (८)

कर्ता, भोक्ता, पुण्य, अपुण्य यी सबै प्रतीत्यसमुत्पन्न हुन, आपेक्षिक हुन्। अपेक्षाबाट बनेको वस्तु काल्पनिक हुन् सच्चा होइन भनी भावना गर्ने लोकातीत गुण। (९)

ज्ञेय (जानिने वस्तु) र विज्ञान (जान्ने मन) पनि आपेक्षिक हुन् त्यस कारण ज्ञान र ज्ञेय पनि निःस्वभाव हुन् भनी भावना गर्ने लोकातीत गुण। (१०)

लक्ष्य र लक्षण पनि आपेक्षिक हुन्। तिनीहरू पनि निःस्वभाव हुन् भनी भावना गर्ने लोकातीत गुण। (११)

लक्ष्य र लक्षण नभएको अनिर्वचनीय तथा शान्त स्वरूप भएको यो संसार हो भनी भावना गर्ने लोकातीत गुण। (१२)

सत् वस्तु उत्पन्न हुने होइन, असत् वस्तु पनि उत्पन्न हुने होइन, सत् तथा असत् वस्तु पनि उत्पन्न हुने होइन, त्यस्तै स्वतः वस्तु उत्पन्न हुने होइन, परतः उत्पन्न हुने पनि होईन, न त स्वत र परत नै वस्तु उत्पन्न हुन्छ भनी भावना गर्ने लोकातीत गुण। (१३)

स्थिर भएर रहेको सद् वस्तु नाश हुने होइन। त्यसकारण सद् असद् आपेक्षिक हुन् काल्पनिक हुन् भनी भावना गर्ने लोकातीत गुण। (१४)

भाव पदार्थ र भाव पदार्थको नाश पनि काल्पनिक हुन् भनी भावना गर्ने लोकातीत गुण। (१५) (१६)

कारण न बिग्री कन कार्य उत्पत्ति हुँदैन। बिग्रे को कारणबाट पनि कार्य (कुनै वस्तु) उत्पन्न हुने होइन। जस्तै बिउ नबिग्री अङ्कुर उत्पन्न हुने होइन। बिग्रे को बिउले अङ्कुर उत्पन्न हुने पनि होइन, त्यसकारण कुनै कारणबाट उत्पन्न भएको वस्तु सपना जस्तै माया (इन्द्रजाल) जस्तै वस्तु उत्पन्न हुन्छ। अतः यो जगत संसार नै काल्पनिक हुन, सच्चा होइनन् उत्पन्न भएको होइन भनी भावना गर्ने लोकातीत गुण। (१७) (१८) (१९)

नित्य वस्तुको गति हुँदैन। त्यस्तै अनित्य वस्तुको पनि गति हुँदैन। त्यसकारण मनुष्यगति आदि गति स्वप्ना समान हुन् भनी भावना गर्ने लोकातीत गुण। (२०)

यो संसार स्वयंकृत पनि होइन, परकृत पनि होइन, अहेतुक पनि होइन केवल हेतुप्रत्ययबाट उत्पन्न भएको प्रतीत्यसमुत्पन्न शून्य हो भनी भावना गर्ने लोकातीत गुण। (२१)

सबै भाव पदार्थहरू हेतुप्रत्ययको अपेक्षाले उत्पन्न भएको देखिन्छ। त्यस्ता वस्तु देखिए; सुनिए तापनि सच्चा होइनन् भनी भावना गर्ने लोकातीत गुण। (२२)

सबै भाव पदार्थहरू शून्य हुन् भनी भावना गरे पनि शून्यतामा पनि आसक्त नभई भावना गर्ने लोकातीत गुण। (२३)

सबै भाव पदार्थहरूको आफ्नो ईहा (चेष्टा) हुदैन तथा स्वतन्त्र छैन। इन्द्रजाल जस्तै हेतु प्रत्ययबाट उत्पन्न हुने हुँदा सबै वस्तुहरू शून्य हुन्, निःस्वभाव हुन् भनी भावना गर्ने लोकातीत गुण। (२४)

श्री भगवान् बुद्धले कुनै नयाँ कुरो उत्पन्न गर्नु भएको पनि छैन, न त कुनै वस्तु निरोध नै गर्नु भएको छ। त्यसकारण पहिले जस्तो थियो त्यस्तै पछि पनि तथता (शून्यता तथा प्रतीत्यसमुत्पाद) रहि नै रहने छ भनी भावना गर्ने गुण। (२५)

उपर्युक्त भगवान बुद्धहरूको भावनालाई नबुझीकन अनिमित्त विमोक्ष साक्षात्कार गर्न सकिँदैन। अनिमित्त साक्षात्कार बिना मोक्ष (निर्वाण) लाभ गर्न सकिँदैन। त्यसकारण महायानमा संपूर्ण अनिमित्त साक्षात्कार गर्ने उपदेश दिइएको छ। (२६, २७)

यसरी श्री भगवान् बुद्धको स्तुति गरेर लाभ भएको पुण्यले सबै प्राणीले अनिमित्त विमोक्ष लाभ गर्न सकुन।

— लोकातीत स्तव समाप्त —

निरौपम्यस्तवको सारांश

श्री भगवान् बुद्धको निम्न लिखित गुणको उपमा कसैसङ्ग दिन सकिन्नः-

सबै भाव पदार्थको आफ्नो अस्तित्व (स्वभाव) छैन भनी भावना गर्दा सन्मार्गबाट विचलित भई निःस्वार्थभावले जनहित गर्न सकिन्छ भन्ने गुण। (१)

कुनै भाव पदार्थ सच्चा होइन भनी भावना गर्दा निमित्त ग्रहण नहुने हुँदा बुद्धको चक्षु उत्पन्न भई सत्य साक्षात्कार गर्न सकिने गुण। (२)

परमार्थसत्य (निर्वाण) को दृष्टिमा न बोद्धा (बुझ्ने व्यक्ति) छ, न त बोद्धव्य (बुझ्नु पर्ने विषय) नै हुन्छ तैपनि (श्री भगवान् बुद्धको परम दुर्बोध धर्मता (प्रतीत्य-समुत्पाद) लाई बुझ्ने गुण। (३)

उदय र व्ययलाई समान भावना गरी अनुत्तर पद प्राप्त गर्ने श्री भगवान बुद्धको गुण। (४)

भव संसार र निर्वाणलाई समता भावना गरी परम शान्ति लाभ गर्ने गुण। (५)

रागादि संक्लेश र क्लेशविशुद्धिलाई समता भावना गरी परम विशुद्ध हुने गुण। (६)

परमार्थसत्यको दृष्टिमा धर्मोपदेश गरे पनि एक अक्षर पनि बोलें भन्ने आसक्ति नहुनु श्री भगवान बुद्धको गुण। (७)

श्री भगवान् बुद्धको चित्त आकाश समान भएको हुँदा पञ्चस्कन्ध अष्टादश धातु, द्वादशायतन आदिमा आसक्त नहुने गुण। (८)

परमार्थसत्यको दृष्टिमा सत्त्व प्राणी मनुष्य छ भन्ने भाव नहुने भएतापनि दुःखी प्राणी उपर महाकरुणा उत्पन्न हुने गुण । (९)

सुख दुःख, आत्मा अनात्मा, नित्य, अनित्य आदि आपेक्षिक भेद भावमा आसक्त नहुने गुण । (१०)

कुनै भाव पदार्थ उत्पन्न हुँदा यहाँबाट आयो तथा नाश हुंदा यो पदार्थ यहाँ गई थुप्रिन गयो भनी भेदभाव नगर्ने भगवान्‌को गुण । (११)

परमार्थसत्यको दृष्टिमा श्री भगवान् बुद्ध सबै पदार्थहरूको पछि लागेको छ तापनि स्थिर भई रहने तथा धर्मकाय भईकन पनि जन्मलिने आदि अचिन्त्य गुण । (१२)

भव र निर्वाण, शब्द र प्रतिध्वनि जस्तै न एक्कै हो न त भिन्नै हो, जन्म तथा मरण पनि न एक्कै हो न त भिन्नै हो, भनी भावना गर्ने भगवान् बुद्धको गुण । (१२)

यो भव सागर न शाश्वत हो, न त उच्छेद हो, तथा न लक्ष्य हो न त लक्षण नै हो। यो त केवल सपना तथा जादू जस्तै मात्र हो भन्ने श्री भगवान् बुद्धको गुण । (१३)

कल्प कल्पदेखि अभ्यास गरेर आएको वासनाको रूपमा रहेको क्लेशलाई निर्मूल पारेर पनि क्लेशद्वारा नै अमृत तत्त्व लाभ गर्न सक्ने श्री भगवान्‌को गुण । (१४)

रूपको आफ्नो अस्तित्व नभएकोले लक्षण छैन भनी श्री भगवान्‌ले आज्ञा भए पनि बत्तीस लक्षणले युक्त भएको शरीर भक्तहरूलाई दर्शन दिन सक्ने गुण ।

हामी जस्ता व्यक्तिले देखेका रूपलाई रूप भनिदैन । धर्म दृष्टिले देखिएको रूप नै देखिएको भनिन्छ । धर्मता (शून्यता) अनिर्वचनीय भएको हुनाले श्री भगवान बुद्धको धर्मकाय न खोक्रो छ न त मांसादिमय नै छ तैपनि आकाशमा इन्द्र धनु देखिए जस्तै श्रद्धालु भक्तजनलाई दर्शन दिन सक्ने गुण । (१७ - १८)

श्री भगवान् बुद्धको धर्मकायमा न रोग तथा अशुचि आदि छ न भोक प्यास नै छ । तैपनि लोक व्यवहार सिकाउन लोकमा मिलेर व्यवहार गर्ने गुण ।(१९)

श्री भगवान बुद्धको न कुशल अकुशल कर्महरू छन् न त कर्मफल नै भोग गर्नु पर्छ। तैपनि पूर्वजन्ममा यस्तो गरेको थिएँ त्यही फल मैले भोगिरहेछु भनी आफ्नू कर्मप्लोति (कर्मविपाक) आज्ञा गर्ने गुण। (२०)

धर्मधातु (निर्वाण) को दृष्टिमा श्रावकबोधि, प्रत्येकबोधि, सम्यक् संबोधिको भेद छैन तापनि जनताको आशय हेरी सत्यमा प्रवृत्त गराउन तीन प्रकारको यान उपदेश गर्ने श्री भगवान्को गुण। (२१)

श्री भगवान् बुद्धको धर्मकाय नित्य छ, ध्रुव छ, मङ्गलमय छ तापनि विनीत गर्न योग्य व्यक्तिलाई "यसो गरे निर्वाण होइन्छ" भनी निर्वाण भएर देखाउन सक्ने गुण। (२२)

श्री भगवान् बुद्ध निर्वाण भइ सके तापनि बुद्ध लीला देख्न चाहने भक्तहरू-लाई असंख्य लोक धातुहरूमा आफ्नू रूप दर्शन दिन सक्ने श्री भगवान्को गुण। (२३)

परमार्थसत्यको दृष्टिमा श्री भगवान् बुद्धको "जनहित गर्छु", भलाइ गर्छु" भन्ने चिन्तन मनन हुँदैन तापनि निरन्तर जनहित गर्ने जस्ता बुद्ध कृत्य गरिरहने असाधारण गुण। (२४)

यी उपर्युक्त गुणहरूको उपमा अरू कुनै देव, मनुष्य सङ्ग दिन नसकिने हुनाले स्तोत्रकार श्री नागार्जुनले यसलाई निरौपम्यस्तव (अनुपमस्तोत्र) भनी नामकरण गरेको देखिन्छ।

निरौपम्यस्तव समाप्त

अचिन्त्य स्तवको
सारांश

श्री भगवान् बुद्धमा अचिन्त्यगुणहरू रहेका हुन्छन् । जुन गुण हाम्रो मन मस्तिष्कले चिन्तन मनन गर्न सकिँदैन । अचिन्त्यस्तवमा दिइएका यही गुणहरू यहा सङ्कलन गरिएका छन्—

दुइ वा अनेक कारणहरू (हेतु प्रत्ययहरू) संपन्न भई भाव पदार्थ बनेका हुन्छन् । त्यस्ता पदार्थहरूको आफ्नो निजी स्वभाव हुँदैन, स्वतः हुँदैन भनी निस्वभावत्व देशना गर्नु श्री बुद्ध भगवान्‌को अनुपम तथा अचिन्त्य गुण हो । [१]

श्रावक यानमा सत्त्व, प्राणी छैन भनी पुद्‌गल नैरात्म्यको देशना गरेको हुन्छ । महायानमा भने जति भाव पदार्थहरू छन् ती पनि निःस्वभाव भएको हुँदा वास्तवमा छैन भनी धर्म नैरात्म्यको देशना गरेको हुन्छ किनभने काठका टुक्राहरू मिली मेच तथा टेबुलहरू बन्दछन् । यी मेच टेबुलहरूको काठका टुक्रा भन्दा भिन्नै आफ्नू अस्तित्व छैन । त्यसकारण मेच टेबुल पनि शून्य हो भनी भावना गर्ने गुण । [२–४]

एक शब्द (आवाज) बाट सयौं प्रतिध्वनि उत्पन्न भए झैं तथा जादुबाट रूमाललाई परेवा आदि बनाए झैं पानी नभए पनि पानी जस्तो देखिने मृगतृष्णा झैं यी वैभवशाली भव संसारको सृष्टि भएको हो । जादु मृगतृष्णा, गन्धर्वनगर (आकाशमा देखिने विभिन्न दृश्यहरू) ऐनामा देखिने प्रतिबिम्ब तथा सपनाहरू नभएको तथा नदेखिएका होइनन् । त्यस्तै कारण समूहहरू जुन आउँदा बनेका सबै

पदार्थहरू पनि कृत्रिम हुन्, सच्चा होइनन् । यो सम्पूर्ण विश्व पनि त्यस्तै कृत्रिम हुन् । सच्चा होइनन् । यस्तो विश्वलाई संवृत्तिसत्य भनिन्छ । केटाकेटीहरूलाई छकाउन यो मुट्ठीमा मिठाइ छ भनी देखाएको रित्तो मुठी समानको यो विश्व हो, सच्चा होइन भनी सम्झन सक्ने गुण । [४- ५- ६-७]

जुनसुकै कृत्रिम वस्तुहरूलाई विभिन्न नामकरण गरेतापनि ती वस्तुहरू भएका होईनन् । ती वस्तुहरू हालका हुन्, पुराना हुन् तथा पछि बन्ने हुन् भनी कल्पना गर्नु बढिया छ । किनभने जुनसुकै वस्तु पनि आफसे आफ बन्ने होइन । अरू कुनै पराई वस्तुबाट बन्ने पनि होइन, न त आफू र पराइ मिली उत्पन्न हुने हो । वस्तु उत्पन्न हुनुलाई जुन वस्तुको जुन हेतु प्रत्यय (कारण समूह) हो त्यसैबाट मात्र बन्छ । त्यस्तो कारण समूहबाट बनेको वस्तु न सच्चा हो न सच्चा होइन, न त सच्चा पनि झूठ पनि हो भनूँ । यसरी कुनै वस्तु उत्पन्न भएकै होइन भने त्यस्तो पदार्थको आफ्नो स्वभाव (आफ्नोपन) कसरी हुन्छ ? यस अनुसार स्वभाव छैन भने परभाव पनि हुँदैन । स्वभावको अपेक्षाले परभाव हुन्छ; परभावको अपेक्षाले स्वभाव हुन्छ । यसकारण सबै भाव पदार्थ निःस्वभाव हो भनी भावना गर्ने गुण । [८ - ९ - १० - ११]

यदि कुनै वस्तुको अपेक्षा गरिँदैन भने कुनै भाव पदार्थ पनि उत्पन्न हुने सम्भव हुँदैन । जस्तै लामोको अपेक्षा गरी छोटो, अस्तित्वको अपेक्षा नास्तित्व र छोटोको अपेक्षा नगरी लामो भन्ने तथा नास्तित्वको अपेक्षा अस्तित्व पनि नहुने हुनाले लामो छोटो तथा अस्तित्व नास्तित्व यी दुवै सच्चा होइन केवल व्यावहारिक सत्य मात्र हुन् यसै गरी एकको अपेक्षा गरी अनेक, अतीतको अपेक्षा अनागत संक्लेशको अपेक्षा व्यवदान, सम्यकको अपेक्षा मिथ्या हुन्छन् । स्वतः हुने होइनन् । जब स्वतः कुनै भावपदार्थ उत्पन्न हुँदैन त्यस्तै परतः पनि उत्पन्न हुँदैन भने भाव पदार्थ सच्चा हो भनी कसरी भन्ने ? यसरी भाव पदार्थरूपी भूत आवेश गराउने परतन्त्र स्वभाव बिलीन भएर जान्छ । [१२ - १३ - १४ - १५ - १६]

यसकारण सबै भाव पदार्थ उत्पन्न भए पनि आपेक्षिक भएको हुँदा अनुत्पन्न हुन, सच्चा होइनन् भनी भावना गर्ने गुण । [१७]

संसारका पदार्थहरूमध्ये रूपस्कन्ध फिंज जस्तो; वेदना स्कन्ध पानीको फोका जस्तो संज्ञा स्कन्ध मृगतृष्णा जस्तो, संस्कार स्कन्ध केराको थाम जस्तो, विज्ञान स्कन्ध माया (जादु, चटक) जस्तो असार तथा आपेक्षिक हुन्, निःस्वभाव हुन्, सच्चा होइनन् भनी भावना गर्ने गुण। [१८]

हाम्रा आँखा कान आदि इन्द्रियले ज्ञान गरेका कुराहरू सच्चा होइनन्, हामी विपर्यास (भ्रम) मात्र देख्छौं। उत्पत्ति भयो भन्नु पनि भान मात्र हो, त्यो प्रामाणिक होइन, ती कृत्रिम हुन् भनी भावना गर्ने गुण। [१९-२०]

ज्ञानले हामीलाई सच्चा हो भन्ने भ्रम उत्पन्न गरी दिने हुन्छ। यसकारण शाश्वतवाद र उच्छेदवादलाई छोडी यी दुइ वादरूपी अन्तले रहित मध्यम मार्गलाई श्री भगवान् बुद्धले अपनाउनु भएको छ। यो मार्ग चतुःकोटि रहित छ। यही भावनाले विज्ञान (चित्त) विषयबाट अनासक्त भई अनिमित्त विमोक्ष सुख लाभ हुन्छ भन्ने भावना गर्ने गुण। [२१ - २२ - २३]

सपनामा बाबु जन्मेको देख्नु, आँखाको रोगले गर्दा एउटै चन्द्रमा पनि दुईटा देखिनु आदि पनि हुन्छन्। ती न भएका होइनन्, तर सच्चा होइनन्। त्यस्तै यी विश्व पनि उत्पन्न भएका हुन्। स्थिति (रहिरहेका) पनि हुन्, नाश भएका पनि हुन्, तर सच्चा होइन जसरी सपनामा उत्पत्ति, स्थिति तथा भङ्ग भएको सच्चा होइन त्यस्तै यो विश्व पनि हुन् भनी भावना गर्ने श्री भगवान् बुद्धको गुण। [२४ - २५ - २६]

यसैगरी राग, द्वेष आदि र सुख, दुःख, संक्लेश, षड्गति, पुण्य संभार, ज्ञान संभार पूर्ण गर्नु पर्छ भन्ने उपदेशमा पनि आसक्त हुनु हुँदैन भन्ने व्यक्त गर्ने यी उपर्युक्त उपदेश पनि सपना समान हुन् भन्ने श्री भगवान् बुद्धको गुण। [२७]

उत्पत्ति भयो, उत्पत्ति भएन, आयो गयो, संसारिक बन्धनमा पर्‍यो मुक्त भयो भन्ने विकल्प (भेदभाव) मा नपर्ने श्री भगवान् बुद्धको गुण। [२८]

जादु गरी उत्पन्न भएको हात्ती, सच्चा उत्पन्न भएको होइन, त्यस्तै यो विश्व पनि सच्चा उत्पन्न भएको होइन भने यसको निर्वृत्ति (निर्वाण) के को हुन्छ भनी उत्पत्ति र निरोधमा आसक्त नहुने गुण। (२९-३०)

असंख्य लोकनाथहरूले असंख्य जनतालाई निर्वाण गराउनु भयो भनी धेरै ठाउँमा उल्लेख भएको भए पनि कसैलाई पनि मुक्त गर्नु भएको छैन। किनभने ती लोकनाथहरू र ती जनताहरू उत्पन्न भएका नै होइनन् भन्दा श्री भगवान् बुद्धको प्रसन्न हुनुहुने गुण। [३१—३२]

जादुगरले जादु गरी उत्पन्न गरेको वस्तु सच्चा होइन। त्यस्तै यो संसार पनि सच्चा होइन। तथा जादुगर पनि सच्चा होइन किनभने जादुगर पनि अरूद्वारा बनेको हुन्छ। यसरी कर्ताको पनि कर्ताको परम्परा अनन्त हुन्छन् ती सबै सच्चा होइन भन्ने भावना गर्ने गुण। [३३ - ३४]

नाउँ र नाउँ भएको वस्तु भिन्नै होइनन्। त्यसकारण यो जगत् संसार नै नाउँ मात्र हुन्। नाउँ भनेको कल्पना मात्र हुन् कल्पना भनेको सच्चा होइन। यसकारण संसार शून्य हो भनी भावना गर्ने गुण। [३५-३६]

छ, छैन भन्ने भाव र अभावमा आसक्त नहुनु तथा ज्ञान र ज्ञेयमा आसक्त नहुनु, एक वा अनेकमा आसक्त नहुनु नै निर्वाण हो, अनालय हो, अव्यक्त हो, अचिन्त्य हो, अनिदर्शन हो, भनी भावना गर्ने श्री भगवान् बुद्धको गुण। [३७-३८]

यस्तो निर्वाण नै उदय र व्ययले रहित हुन्छ। उच्छेद र शाश्वत दृष्टिले रहित हुन्छन्। अव्यक्त र व्यक्तले रहित हुन्छन् अक्षर स्वभावका हुन्छन् भन्ने गुण। [३९]

यसकारण प्रतीत्यसमुत्पाद नै शून्यता हुन्। शून्यता नै सद्धर्म हुन, सद्धर्म नै तथागत हुन् भनी उपदेश गर्ने गुण। [४०]

शून्यता नै तत्त्व हो, परमार्थसत्य हो; त्यही सच्चा द्रव्य हो, झूठ होइन भनी बुझ्नु श्री भगवान् बुद्धको गुण। [४१]

शून्यताको दृष्टिमा बुद्ध तथा अरू जनतामा भेद छैन भनी आफू र पराइलाई समान देख्ने भगवान् बुद्धको गुण। [४२]

भाव पदार्थ र शून्यता भिन्नै होइन। शून्यता बिना भाव पदार्थ हुन सक्दैन। त्यसकारण प्रतीत्यसमुत्पन्न भाव पदार्थलाइ शून्य भनी भावना गर्ने श्री भगवान् बुद्धको गुण। [४३]

हेतु प्रत्ययबाट उत्पन्न भएका वस्तुलाई संवृतिसत्य भनिन्छ। ती वस्तु पराधीन भएको हुनाले परतन्त्र हुन्छन्। तर परमार्थसत्य अकृत्रिम हुन्छन्। परमार्थसत्यलाई नै स्वभाव प्रकृति, तत्त्व, द्रव्य, वस्तुसत्य भनिन्छ। यसमा कुनै भेदभाव हुँदैन। तर संवृत्तिसत्यमा भने भेदभाव रहेको हुन्छ। [४४ - ४५]

छ भनी कल्पना गर्नु समारोपवाद (शाश्वतवाद) भनिन्छ छैन; भनी कल्पना गर्नु अन्तवाद (उच्छेदवाद) भनिन्छ। तत्त्व ज्ञानमा न उच्छेद रहन्छ न त शाश्वतता नै रहन्छ। यी सर्व जगतसंसार मृगतृष्णा समान हुन न छ; न त छैन भनी भावना गर्ने श्री भगवान बुद्धको गुण। [४६ - ४७ - ४८]

कुनै भाव पदार्थको उत्पत्ति मान्दा उत्पत्तिको साथ साथै स्थिति; भङ्ग (नाश) पनि मान्नु पर्ने हुन्छ। यसरी मान्दा यो संसार अन्तवान्, तथा अनन्तवान् भनी मान्नु पर्ने हुन्छ। त्यसो हुँदा श्री भगवान् बुद्धले यसलाई अव्याकृत भनी आज्ञा हुनु पनि विशेष गुण हो। [४९]

ज्ञानको अपेक्षा ज्ञेय (जानिने वस्तु) उत्पत्ति हुन्छ तथा ज्ञेयको अपेक्षा ज्ञान उत्पत्ति हुन्छ। यसरी परस्परको अपेक्षाले बनेका ज्ञान तथा ज्ञेय दुवै सच्चा उत्पन्न भएको होइन भनी बुझ्नु श्री भगवान् बुद्धको गुण। [५०]

माया (जादु) सपना, मृगतृष्णा आदि दृष्टान्तद्वारा भाव पदार्थको आसक्ति हटाउन तथा अनिमित्त विमोक्ष लाभ गराउन अत्युत्तम निःस्वभावको देशना गर्नु पनि श्री भगवान् बुद्धको महत्त्वपूर्ण गुण। [५१ - ५२]

निःस्वभाव देशना नै धर्म यज्ञ हो, अनिमित्त भावना हो, धर्मनैरात्म्य

सिंहनाद हो; धर्मभेरी हो; धर्मशङ्ख हो, बुद्धको संपत्ति हो तथा उपदेशामृत हो। यही नै शून्यता हो, नीतार्थ हो। [५३ - ५४ - ५५ - ५६]

उत्पत्ति निरोध आदि देशना तथा सर्वज्ञत्व आदि देशना त नेयार्थ हुन्, संवृतिसत्य मात्र हुन् भनी प्रज्ञापारमितकाको रहस्य बुझ्न सक्ने व्यक्तिले नै श्री भगवान बुद्धको पुण्य तथा गुणलाई बुझ्न सक्छन्। [५७-५८]

यसरी यो अचिन्त्य स्तवमा श्री भगवान् बुद्धको अचिन्त्य गुणहरूको वर्णन तथा भावना गर्ने दिग्दर्शन श्री नागार्जुनले वर्णन गरेका छन्।

— अचिन्त्यस्तव समाप्त —

परमार्थस्तवको सारांश

श्री भगवान् बुद्ध निर्वाण हुनु भयो। निर्वाण लाभ गर्नु भएको उहाँको स्वभाव तथा गुणहरू यो परमार्थस्तवमा सङ्कलन गरिएका छन् :

अनुत्पन्न, अनासक्त, लौकिक उपमा रहित, अनिर्वचनीय श्री भगवान् बुद्धको कसरी स्तुति गर्न सकिएला ? तथापि तथता (प्रतीत्यसमुत्पाद) को विषयलाई लिएर लौकिक व्यवहार अनुसार स्तुति प्रस्तुत गरिएको छ। (१-२)

निर्वाण अनुत्पन्न स्वभावको हुन्छ। त्यसकारण निर्वाण लागी श्री भगवान् बुद्धको उत्पत्ति छैन, न त यस संसारमा आना जाना नै छ। श्री भगवान् बुद्धको कुनै भाव पदार्थसंग संवन्ध छैन। त्यसकारण हजूर अभावको हुनुहुन्छ। यसो भन्दा श्री भगवान् बुद्ध छैन भन्ने भाव उत्पन्न हुन सक्छ। तर श्री भगवान् बुद्ध न भाव हो न त अभाव नै हो, न शाश्वत हो न त उच्छेद नै हो, न नित्य हो, न त अनित्य नै हो, त्यसकारण उपर्युक्त भेदभाव नभएको अद्वय स्वभाव नै उहाँको वास्तविक स्वभाव हो। (३-४)

श्री भगवान् बुद्धले रातो, नीलो, हरियो, आदि कुनै वर्णको पनि निमित्त ग्रहण गर्नु हुन्न। त्यसकारण उहाँ अवर्ण स्वभावको हुनुहुन्छ। तथा श्री भगवान् बुद्धले लामो, छोटो, ठूलो, सानो, गोलो भनी निमित्त ग्रहण गर्नु हुन्न। त्यसकारण उहाँ अप्रमाण स्वभावको हुनुहुन्छ। (५-६)

श्री भगवान् बुद्धको संसार निर्वाणमा पनि आसक्त हुनुहुन्न, न त उहाँ टाढा तथा नजिकमा रहनु हुन्छ। न त आकाशमा तथा पृथ्वीमा रहनु हुन्छ। अतः

उहाँ अस्थित स्वभावको हुनुहुन्छ। यसरी सम्पूर्ण पदार्थमा न रहे पनि धर्मधातु (प्रतीत्यसमुत्पाद) स्वरूपको भएको हुँदा उहाँको स्वभाव परम गम्भीर छ। (७-८)

परमार्थ स्वरूप श्री भगवान् बुद्धको यसरी स्तुति गर्दा संवृतिसत्य (व्यावहारिक सत्य) को अनुसार स्तुति भएतापनि परमार्थसत्य अनुसार संपूर्ण भाव पदार्थहरू प्रतीत्यसमुत्पन्न भएको हुँदा शून्य नै हो। त्यसकारण स्तुति पात्र हुनु भएका श्री भगवान् बुद्ध पनि शून्य नै हो। स्तुति गर्ने व्यक्ति पनि शून्य नै हो। यसकारण उदय व्ययरहित आदि अन्त तथा मध्यरहित, म, मेरो भन्ने ग्राह्य ग्राहक भाव न भएको श्री भगवान् बुद्धको स्तुति कसले गर्न सक्ला? यसरी यसलोकमा आना जाना नभएका सुगत बुद्धको प्रज्ञापारमिता भावना (विपश्यना) वृद्धि गरी बुद्धत्व लाभ गर्न सकिन्छ भन्ने स्तोत्रकार श्री नागार्जुनको भाव हो। (९-१०-११)

—परमार्थ स्तव समाप्त—

लोकातीत स्तवः

लोकातीत ! नमस्तुभ्यं विविक्तज्ञानवेदिने ।
यस्त्वं जगद्धितायैव खिन्नःकरुणया चिरम् ॥१॥

स्कन्धमात्रविनिर्मुक्तो न सत्त्वोऽस्तीति ते मतम् ।
सत्त्वार्थं च परिखेदमगमस्त्वं महामुने ॥२॥

तेऽपि स्कन्धास्त्वया धीमन् धीमद्भ्यः संप्रकाशिताः ।
मायामरीचिगन्धर्वनगरस्वप्नसंनिभाः ॥३॥

हेतुतः संभवो येषां तदभावान्न सन्ति ये ।
कथं नाम न तत्स्पष्टं प्रतिविम्बसमागताः ॥४॥

भूतान्यचक्षुर्ग्राह्याणि तन्मयं चाक्षुषं कथम् ।
रूपं त्वयैवं ब्रुवता रूपग्राहो निवारितः ॥५॥

वेदनीयं विना नास्ति वेदनातो निरात्मिका ।
तच्च वेद्यं स्वभावेन नास्तीत्यभिमतं तव ॥६॥

संज्ञार्थयोरनन्यत्वे मुखं दह्येत वह्निना ।
अन्यत्वेऽधिगमाभावस्त्वयोक्तो भूतवादिना ॥७॥

कर्ता स्वतन्त्रः कर्मापि त्वयोक्तं व्यवहारतः
परस्परापेक्षिकी तु सिद्धिस्तेऽभिमतानयोः ॥८ ॥
न कर्तास्ति न भोक्तास्ति पुण्यापुण्यं प्रतीत्यजम् ।
यत्प्रतीत्य न तज्जातं प्रोक्तं वाचस्पते ! त्वया ॥९॥
अज्ञाप्यमानं न ज्ञेयं विज्ञानं तद्विना न च ।
तस्मात्स्वभावतो न स्तो ज्ञानज्ञेये त्वमूचिवान् ॥१०॥
लक्ष्याल्लक्षणमन्यच्चेत्स्यात्तल्लक्षणमलक्षणम् ।
तयोरभावोऽनन्यत्वे विस्पष्टं कथितं त्वया ॥११॥
लक्ष्यलक्षणनिर्मुक्तं वागुदाहारवर्जितम् ।
शान्तं जगदिदं दृष्टं भवता ज्ञानचक्षुषा ॥१२॥
न सन्नुत्पद्यते भावो नाप्यसन्सदसन्न च ।
न स्वतो नापि परतो न द्वाभ्यां जायते कथम् ॥१३॥
न सतः स्थितियुक्तस्य विनाश उपपद्यते ।
नासतो ऽश्वविषाणेन समस्य समता कथम् ॥१४॥
भावान्नार्थान्तरो नाशो नाप्यनर्थान्तरो मतः ।
अर्थान्तरे भवेन्नित्यो नाप्यनर्थान्तरे भवेत् ॥१५
एकत्वे हि भावस्य विनाश उपपद्यते ।
पृथक् केन हि भावस्य विनाश उपपद्यते ॥१६॥
विनष्टात् कारणात्तावत्कार्योत्पत्ति नं युज्यते ।
न वाविनष्टात्स्वप्नेन तुल्योत्पत्तिर्मता तव ॥१७॥
निरुद्धाद्वानिरुद्धाद्वा बीजादङ्कुर संभवः ।

मायोत्पादवदुत्पादः सर्व एव त्वयोच्यते ॥१८॥

अतस्त्वया जगदिदं परिकल्पसमुद्भवम् ।
अपरिज्ञातमसद्भूत मनुत्पन्नं न नश्यति ॥१९॥

नित्यस्य संसृतिर्नास्ति नैवानित्यस्य संसृतिः ।
स्वप्नवत्संसृतिः प्रोक्ता त्वया तत्त्वविदां वर ! ॥२०॥

स्वयंकृतं परकृतं द्वाभ्यां कृतमहेतुकम् ।
तार्किकैरिष्यते दुःखं त्वया तूक्तं प्रतीत्यजम् ॥२१॥

यः प्रतीत्यसमुत्पादः शून्यता सैव ते मता ।
भावः स्वतन्त्रो नास्तीति सिंहनादस्तवातुलः ॥२२॥

सर्वसंकल्पहानाय शून्यतामृतदेशना ।
यस्य तस्यामपि ग्राह स्त्वयासाववसादितः ॥२३॥

निरीहावशिकाः शून्या मायावत्प्रत्ययोद्भवाः ।
सर्वधर्मास्त्वया नाथ ! निःस्वभावाः प्रकाशिताः ॥२४॥

न त्वयोत्पादितं किञ्चिन्न किञ्चिच्च निरोधितम् ।
यथा पूर्वं तथा पश्चात्तथतां बुद्धवानसि ॥२५॥

आर्यैर्निषेवितामेवमनागम्य हि भावनाम् ।
अनिमित्तस्य विज्ञानं भवतीह कथंचन ॥२६॥

अनिमित्तमनागम्य मोक्षो नास्ति त्वमुक्तवान् ।
अतस्त्वया महायाने तत्साकल्येन देशितम् ॥२७॥

यदवाप्तं मया पुण्यं स्तुत्वा त्वां स्तुतिभाजनम् ।
निमित्तबन्धनापेतं भूयात्तेनाखिलं जगत् ॥२८॥

निरौपम्य स्तवः

निरौपम्य ! नमस्तुभ्यं निःस्वभावार्थवादिने ।
यस्त्वं दृष्टिविपन्नस्य लोकस्यैवहितोद्यतः ॥१॥

न च नाम त्वया किञ्चिद् दृष्टं बौद्धेन चक्षुषा ।
अनुत्तरा च ते नाथ ! दृष्टिस्तत्त्वार्थदर्शिनी ॥२॥

न बोद्धा न च बोद्धव्यमस्तीह परमार्थतः ।
अहो परमदुर्बोधां धर्मतां बुद्धवानसि ॥३॥

न त्वयोत्पादितः कश्चिद्धर्मो नापि निरोधितः ।
समतादर्शनेनैव प्राप्तं पदमनुत्तरम् ॥४॥

न संसारात्प्रकर्षेण त्वया निर्वाणमीप्सितम् ।
शान्तिस्तेऽधिगता नाथ ! संसारानपराधितः ॥५॥

त्वं विवेदैकरसतां संक्लेशव्यवदानयोः ।
धर्मधात्वविनिर्भेदाद् विशुद्धश्चासि सर्वतः ॥६॥

नोदाहृतं त्वया किञ्चिदेकमप्यक्षरं विभो ।
कृत्स्नश्च वैनेयजनो धर्मवर्षेण तर्पितः ॥७॥

न तेऽस्ति सक्तिः स्कन्धेषु नधात्वायतनेषु च ।
आकाशसमचित्तस्त्वं सर्वधर्मेषु निश्रितः ॥८॥

सत्त्वसंज्ञा च ते नाथ सर्वथा न प्रवर्तते ।
दुःखार्तेषु च सत्त्वेषु त्वमतीव कृपात्मकः ॥९॥

सुखदुःखात्मनैरात्म्यनित्यानित्यादिषु प्रभो ।
इति नानाविकल्पेषु बुद्धिस्तव न सज्जते ।।१०।।

न गतिर्नागतिः काचिद्धर्माणामिति ते मतिः ।
न क्वचिद्राशितः प्रोक्तो धर्मार्थपरमार्थवित् ।।११।।

सर्वत्रानुगतश्चासि न च यातोसि कुत्रचित् ।
जन्मधर्मशरीराभ्यामचिन्त्यस्त्वं महामुने ।।१२।।

एकत्वान्यत्वरहितं प्रतिश्रुत्कोपमं जगत् ।
संक्रान्तिनाशापगतं बुद्धवान् त्वमनिन्दितः ।।१३।।
शाश्वतोच्छेदरहितं लक्ष्यलक्षणवर्जितम् ।
संसारमवबुद्धस्त्वं स्वप्नमायादिवत् प्रभो ।।१४।।

वासनामूलपर्यन्तक्लेशनद्यो विनिर्जिताः ।
क्लेशप्रकृतितश्चैव त्वयामृतमुपार्जितम् ।।१५।।

अलक्षणं त्वया धीर दृष्टं रूपमरूपवत् ।
लक्षणोज्ज्वलगात्रश्च दृश्यसे रूपगोचरे ।।१६।।
न च रूपेण दृष्टेन दृष्ट इत्यभिधीयसे ।
धर्म दृष्टया सुदृष्टोऽसि धर्मता न च दृश्यते ।।१७।।
शौषिर्यो नास्ति ते कायः मांसास्थिरुधिरो न च ।
इन्द्रायुधमिव कायं विना दर्शितवानसि ।।१८।।

नामयो नाशुचिः काये क्षुत्तृष्णासंभवो न च ।
त्वया लोकानुवृत्त्यर्थं दर्शिता लौकिकी क्रिया ।।१९।।
कर्मावरणदोषश्च सर्वथानघ नास्ति ते ।

त्वया लोकानुकम्पायै कर्मप्लोतिः प्रदर्शिता ।।२०।।

धर्मधातोरसंभेदाद् यानभेदोऽस्ति न प्रभो ।

यानत्रितयमाख्यातं त्वया सत्त्वावतारतः ।।२१।।

नित्यो ध्रुवः शिवः कायस्तव धर्ममयो जिन ।

विनेयजनहेतोश्च दर्शिता निर्वृतिस्त्वया ।।२२।।

लोकधातुष्वसंख्येषु त्वद्भक्तैः पुनरीक्ष्यसे ।

च्युतिजन्माभिसंबोधिचक्रनिर्वृतिलालसैः ।।२३।।

न तेऽस्ति मन्यना नाथ ! न विकल्पो न चेञ्जना ।।

अनाभोगेन ते लोके बुद्धकृत्यं प्रवर्तते ।।२४।।

इति सुगतमचिन्त्यमप्रमेयम्

गुणकुसुमैरवकीर्य मया प्राप्तम् ।

कुशलमिह भवन्तु तेन सत्त्वाः

परमगम्भीरमुनीन्द्र धर्मभाजनाः ।।२५।।

अचिन्त्य स्तवः

प्रतीत्यजानां भावानां नैःस्वभाव्यं जगाद यः ।
तन्नमामि सदा बुद्धमचिन्त्यमनिदर्शनम् ।।१।।
यथा त्वया महायाने धर्मनैरात्म्यं महात्मना ।
विदितं संदेशितं संततं तद्बुद्धिमद्भ्यः करुणावशात् ।।२।।
प्रत्ययेभ्यः समुत्पन्नमनुत्पन्नं त्वयोदितम् ।
स्वभावेन न तद् जातमिति शून्यं प्रकाशितम् ।।३।।
यद्वत्प्रतीत्यजाच्छब्दात् प्रतिशब्दसमुद्भवः ।
मायामरीचिवच्चापि तथा भवसमुद्भवः ।।४।।
मायामरीचिगन्धर्वनगरप्रतिविम्बकाः ।
यद्यजाताः सह स्वप्नैर्न स्यात्तद्दर्शनादिकम् ।।५।।
हेतुप्रत्ययसंभूता यथा ते कृतकाः स्मृताः ।
तद्वत्प्रत्ययजं विश्वं त्वयोक्तं नाथ सांवृतम् ।।६।।
अतस्तत्कृतकं सर्वं यत् किञ्चिद्बाललापनम् ।
रिक्तमुष्टिप्रतिकाशमयथार्थं प्रकाशितम् ।।७।।
कृतकं वस्तु नो जातं तदा किं वार्तमानिकम् ।
कस्य नाशादतीतं स्यादुत्पित्सु किमपेक्ष्यते ।।८।।
स्वस्मान्न जायते भावः परस्मान्नोभयादपि ।

न सन्नासन्न सदसत् कुतः कस्योद्भवस्तदा ॥९॥

अजाते न स्वभावोऽस्ति कुतः स्वस्मात्समुद्भवः ।
स्वभावाभावसिद्धे च परस्मादप्यसंभवः ॥१०॥

स्वत्वे सति परत्वं स्यात्परत्वे स्वत्वमिष्यते ।
आपेक्षिकी तयोः सिद्धिः पारावारमिवोदिता ॥११॥

यदा नापेक्ष्यते किञ्चित्कुतः किञ्चित्तदाभवेत् ।
यदा नापेक्ष्यते दीर्घं कुतः ह्रस्वादिकं तदा ॥१२॥
अस्तित्वे सति नास्तित्वं दीर्घे ह्रस्वं यथा सति ।
नास्तित्वे सति चास्तित्वं यत्तस्मादुभयं न सत् ॥१३॥
एकत्वादि तथानेकमतीतानागतादि च ।
संक्लेशं व्यवदानञ्च सम्यक् मिथ्या स्वतः कुतः ॥१४॥
स्वत एव हि यो नास्ति भावः सर्वोऽस्ति कस्तदा ।
पर इत्युच्यते योऽयं न विना स्वस्वभावतः ॥१५॥

न स्वभावोऽस्ति स्वभावानां परभावो तदाऽस्ति न ।
भावाग्रहग्रहावेशः परतन्त्रोऽस्ति कस्तदा ॥१६॥

आदावेव शमं याता स्वभावेन च निर्वृता ।
अनुत्पन्नाश्च तत्त्वेन तस्माद धर्मास्त्वयोदिताः ॥१७॥

निःस्वभावास्त्वया धीमन्! रूपाद्याः संप्रकाशिताः ।
फेनबुद्बुदमायाभ्रमरीचिकदलीसमाः ॥१८॥

इन्द्रियैरुपलब्धं यत्तत्तत्वेन भवेद् यदि ।
जाता स्तत्त्वविदो बाला स्तत्त्वज्ञानेन किं तदा ॥१९॥

जातत्वमप्रमाणत्वमथास्य कृततामपि ।
विपरीतमविज्ञानमिन्द्रियाणां त्वमूचिवान् ॥२०॥

अज्ञानेनावृतो येन यथावन्न प्रदृश्यते ।
लोकस्तेन यथाभूतमिति मत्वा त्वयोदितम् ॥२१॥

अस्तीति शाश्वती दृष्टिर्नास्तीत्युच्छेददर्शनम्
तेनान्तद्वयनिर्मुक्तो धर्मोऽयं देशितस्त्वया ॥२२॥

चतुष्कोटिविनिर्मुक्तास्तेन धर्मास्त्वयोदिताः ।
विज्ञानस्य प्रविज्ञेया जाता विमुक्तगोचराः ॥२३॥

स्वप्ने तु जनकोद्भूतं द्विचन्द्रादीक्षणं यथा ।
भूतं तद्वस्तु नोद्भूतं तथा दृष्टं जगत्त्वया ॥२४॥

उत्पन्नश्च स्थितो नष्टः स्वप्ने यद्वत् सतस्तथा ।
न चोत्पन्नः स्थितो नष्टः उक्तो लोकार्थतस्त्वया ॥२५॥

को नाशः संभवो दृष्टो यथा स्वप्ने तथेतरः ।
संभवः सर्वभावानां विभवोऽपि तथा मतः ॥२६॥

रागादिकं तथा दुःखं दुःखसंक्लेशसंसृतिः ।
संभारपूर्णात्मोक्तिः स्वप्नवद् भाषितं त्वया ॥२७॥

जातं तथैव नो जातमागतं गतमित्यपि ।
मुक्तो बद्धस्तथा ज्ञानी द्वयमिच्छेन्न तत्त्ववित् ॥२८॥

उत्पत्तिर्यस्य नैवास्ति तस्मात्का निर्वृतिर्भवेत् ।
मायागजप्रकाशत्वादादिशान्त स्त्वमर्थतः ॥२९॥

उत्पन्नोऽपि न वोत्पन्नो यद्वन्मायागजो मतः ।

उत्पन्नं च तथा विश्वं नवोत्पन्नं च तत्त्वतः ॥३०॥

अमेयैश्च प्रमेयाणां प्रत्येकं निवृतिः कृता ।
लोकनाथैर्हि सत्त्वानां न कश्चिन्मोचितश्चतैः ॥३१॥

ते च सत्त्वाश्च नो जाता यैनैव तेन ते स्फुटम् ।
न कैश्चिन्मोचितः कश्चिदिति प्रोक्तं महामुने ! ॥३२॥

मायाकारकृतं यद्वद् वस्तु शून्यं तथेतरत् ।
वस्तु शून्यं जगत्सर्वं त्वयोक्तं कारक स्तथा ॥३३॥

कारकोऽपि कृतोऽन्येन कर्तृत्वं नातिवर्तते ।
अथवा तत्क्रियाकर्ता कारकस्य प्रसज्यते ॥४४॥

नाममात्रं जगत्सर्वमित्युच्चै र्भाषितं त्वया ।
अभिधानात्पृथग् भूतमभिधेयं न विद्यते ॥३५॥

कल्पनामात्रमित्यस्मात्सर्वधर्माः प्रकाशिताः ।
कल्पनाऽप्यसती प्रोक्ता यया शून्यं विकल्प्यते ॥३६॥

भावाऽभावद्वयातीतमनतीतश्च कुत्रचित् ।
न च ज्ञानं न च ज्ञेयं न चास्ति नैव नास्तिवत् ॥३७॥

यन्न चैकं न चानेकं नोभयं न च नोभयम् ।
अनालयमथाव्यक्तमचिन्त्यमनिदर्शनम् ॥३८॥

यन्नोदेति न च व्येति नोच्छेदि न च शाश्वतम् ।
न चाकाशं प्रतिकाशं नाक्षरज्ञानगोचरम् ॥३९॥

यः प्रतीत्यसमुत्पादः शून्यता सैव ते मता ।
तथाविधश्च सद्धर्मस्तत्समश्च तथागतः ॥४०॥

तत्तत्वं परमार्थोऽपि तथता द्रव्यमिष्यते ।

भूतं तदविसंवादि तद्बोधाद् बुद्ध उच्यते ।।४१।।
बुद्धानां सत्त्वधातोश्च तेनाभिन्नस्त्वमर्थतः ।
आत्मनश्च परेषांश्च समता तेन ते मता ।।४२।।
भावेभ्यः शून्यता नान्या न च भावोऽस्ति तां विना ।
तस्मात्प्रतीत्यजा भावास्त्वया शून्याः प्रकाशिता ।।४३।।
हेतुप्रत्ययसंभूता परतन्त्रा च संवृतिः ।
परतन्त्रमितिः प्रोक्तं परमार्थस्त्वकृत्रिमः ।।४४।।
स्वभावः प्रकृतिस्तत्त्वं द्रव्यं वस्तुसदित्यपि ।
नास्ति वैकल्पिको भावः परतन्त्रस्तु विद्यते ।।४५।।
अस्तीति कल्पते भावःसमारोपस्त्वयोदितः ।
नास्तीति कृतकोच्छेदादुच्छेदश्च प्रकाशितः ।।४६।।
तत्त्वज्ञाने न चोच्छेदो न च शाश्वतता मता ।
वस्तु शून्यं जगत्सर्वं मरीचिप्रतिमं मतम् ।।४७।।
मृगतृष्णाजलं यद्वन्नोच्छेदि न च शाश्वतम् ।
तद्वत् सर्वं जगत्प्रोक्तं नोच्छेदि न च शाश्वतम् ।।४८।।
द्रव्यमुत्पद्यते यस्य तस्योत्पादादिकं भवेत् ।
अन्तवान्नान्तवांश्चापि लोकस्तस्य प्रसज्यते ।।४९।।
ज्ञाने सति यथा ज्ञेयं ज्ञेये ज्ञानं तथा सति ।
यदोभयमनुत्पन्नमिति बुद्धे तदाऽस्ति किम् ।।५०।।
इति मायादिदृष्टान्तै स्फुटमुक्तवा भिषग्वरः ।
देशयामास सद्धर्मं सर्वदृष्टिचिकित्सितम् ।।५१।।

एतत्तत्परमं तत्त्वं निःस्वभावत्वदेशना ।
भावग्रहग्रहीतानां चिकित्सेयमनुत्तरा ॥५२॥

धर्मयाज्ञिक ! तेनैव धर्मयज्ञं निरन्तरम् ।
अभीष्टमीजे त्रैलोक्ये निष्कषाये निरन्तरम् ॥५३॥

वस्तुग्राहभयोच्छेदी कुतीर्थ्यमृगभीकरः ।
नैरात्म्यसिंहनादोऽयमद्भुतो नदितस्त्वया ॥५४॥

शून्यताधर्मगम्भीरा धर्मभेरी पराहता ।
नैःस्वभाव्यमहानादो धर्मशङ्खः प्रपूरितः ॥५५॥

धर्मयौतकमाख्यातं बुद्धानां शासनामृतम् ।
नीतार्थमिति चोद्दिष्टं धर्माणां शून्यतैव हि ॥५६॥

या उत्पादनिरोधादिसर्वज्ञत्वादिदेशना ।
नेयार्था सा मता नाथ ! भाषिता संवृतिश्च सा ॥५७॥

प्रज्ञापारमिताम्भोधे योऽत्यन्तं पारमागतः ।
स पुण्यगुणरत्नाढ्य स्त्वद्गुणार्णवपारगः ॥५८॥

इति स्तुत्वा जगन्नाथमचिन्त्यमनिदर्शनम् ।
यदवाप्तं मया पुण्यं तेनास्तु त्वत्समं जगत् ॥५९॥

परमार्थ स्तवः

कथं स्तोष्यामि ते नाथमनुत्पन्नमनालयम् ।
लोकोपमामतिक्रान्तं वाक्पथातीतगोचरम् ॥१॥

तथापि यादृशो वासि तथतार्थेषु गोचरः ।
लोकप्रज्ञप्तिमागम्य स्तोष्येऽहं भक्तितो गुरुम् ॥२॥

अनुत्पन्नस्वभावेन उत्पादस्ते न विद्यते ।
न गति र्नागति र्नाथ ! अभावाय नमोऽस्तुते ॥३॥

न भावो नाप्यभावोऽसि नोच्छेदो नापि शाश्वतः ।
नित्यो नाप्यनित्यस्त्वमद्वयाय नमोऽस्तु ते ॥४॥

न ह्यरेको हरितमाञ्जिष्ठो वर्णस्ते नोपलभ्यते ।
न पीतो कृष्णः शुक्लो वा अवर्णाय नमोऽस्तु ते ॥५॥

न महान् नापि ह्रस्वोऽसि न दीर्घः परिमण्डलः ।
अप्रमाणगतिं प्राप्तोऽप्रमाणाय नमोऽस्तु ते ॥६॥

न दूरे नापि वासन्ने नाकाशे नापि वा क्षितौ ।
न संसारे न निर्वाणे अस्थिताय नमोऽस्तु ते ॥७॥

अस्थितः सर्वधर्मेषु धर्मधातुगतिं गतः ।

परां गम्भीरतां प्राप्तो गम्भीराय नमोऽस्तु ते ॥८॥

एवं स्तुते स्तुतो भूयादथवा किं वत स्तुतः ।
शून्येषु सर्वधर्मेषु कः स्तुतः केन वा स्तुतः ॥९॥

कस्त्वां शक्नोति संस्तोतुमुत्पादव्ययवर्जितम् ।
यस्य नान्तो न मध्यं वा ग्राह्यग्राहो न विद्यते ॥१०॥

न गतं नागतं स्तुत्वा सुगतं गतिवर्जितम् ।
तेन पुण्येन लोको ऽयं व्रजतां सौगतीं गतिम् ॥११॥

चतुःस्तवः समाप्तः

लोकातीत स्तवको अनुवाद

लोकातीत ! नमस्तुभ्यं··· ··· ··· ॥१॥

हे लोकमा आसक्त नहुनु भएको लोकातीत भगवन् शून्यताको ज्ञान जान्नु भएको हजूरलाई नमस्कार। जुन हजूर करुणाको वशले जगत हित गर्नुको निमित्त नै कल्प कल्प सम्म चिन्तित भई खिन्न हुनु भएको छ। यही हजूरको लोकातीत गुण हो।

स्कन्धमात्रविनिर्मुक्तो ··· ··· ··· ॥२॥

हे महामुनि भगवन् ! पञ्चस्कन्ध भन्दा भिन्नै सत्व, जीव, प्राणी अरू छैन भन्ने हजूरको मत छ। तर हजूर प्राणीको निमित्त चिन्तित पनि हुनु हुन्छ। यो कुरो पनि अलौकिक नै हो।

तेऽपि स्कन्धा··· ··· ··· ॥३॥

हे प्रज्ञावान् भगवन् ! हजूरले ती पञ्चस्कन्धहरू पनि माया(जादु इन्द्रजाल) मृगतृष्णा, गन्धर्वनगर (आकाशमा अकस्मात देखिने नाना प्रकारका रुपहरू) सपना जस्तै हुन् भनी बुद्धिमानहरूलाई बुझाउनु भएको छ।

हेतुतः संभवो··· ··· ··· ॥४॥

जुन वस्तु कुनै हेतु (मुख्यकारण) बाट उत्पन्न हुन्छ तथा त्यो कारण नभएपछि त्यो वस्तु उत्पन्न नहुने हुन्छ भने ऐनाको अगाडि परेको वस्तुको प्रतिबिम्ब जस्तै त्यो वस्तु हो भन्ने कुरो किन स्पष्ट न हुनु ?

धागाहरू मिली कपडा बन्छ। धागाहरू एक-एक गरी छुट्याउँदा कपडा भन्ने संज्ञा नै हराएर जान्छ। अतः जुन वस्तुलाई हामी कपडा भनी नामकरण गर्छौं त्यो संज्ञा सच्चा होइन। यसैगरी दुइ वा अनेक वस्तु मिली बनेका जति वस्तुहरू छन् ती वस्तुहरू छुट्टिए पछि ती वस्तुहरूको रूप आकार संज्ञा नै बदलेर जाने हुँदा ती वस्तुहरू सच्चा होइनन् भनी भावना गरेमा आसक्ति छुटी निःस्वार्थ भावले जनहित गर्ने महाकरुणा जागृत हुन्छ अनि लोकातीत हुन सकिन्छ भन्ने भाव हो।

पृथ्वी आदि र रूप, शब्द, गन्ध, आदि रूपस्कन्ध पनि सच्चा होइन भन्ने भावना गर्नु पर्छ भन्ने कुरो व्यक्त गर्न श्री नागार्जुन आचार्य यसो भन्नु हुन्छ—

भूतान्यचक्षुर्ग्राह्याणि ... ... ॥५॥

माथि उल्लेख गरे अनुसार पृथ्वी जल, अग्नि, वायु यी पदार्थहरू आँखाले देखिने होइनन्, त्यहि नदेखिने चतुर्महाभूतले बनेका रूपहरू भने आखाँले देखिने कसरी भन्ने भनी श्री भगवान बुद्धले रूपग्राह (रूपको आसक्ति) लाई पनि रोक्नु भएको छ।

बौद्ध विचार धारा अनुसार व्यावहारिक रूपले चतुर्महाभूत छ भनी माने पनि अविनिर्भोगवृत्तिका हुन्छ अर्थात यी चारमहाभूतहरू अलग अलग छुट्टिने स्वभावका तथा देखिने स्वभावका हुंदैन, बरू घटी बढी भइ विभिन्न रूप धारणा गरी विभिन्न रूप तथा संज्ञा-भ्रम (संज्ञाविपर्यास) मात्र उत्पन्न गरिदिने हुन्छन्। अतः ती महाभूतहरू चक्षुग्राह्य छैनन्। यसरी आँखाले नदेखिने महाभूतबाट बनेको रूप कसरी आँखाले देखिने हुन्छ भन्ने भावना बढाउन सके राम्रो न राम्रो आदि रूपको आसक्ति छुट्छ तब लोकातीत हुन सकिन्छ भन्ने भाव हो।

वेदना (सुख, दुःख) को अनुभव पनि काल्पनिक हो भन्ने भावना गर्नु पर्छ भन्ने व्यक्त गर्न तल यस्तो उल्लेख गर्नु भएको छ—

वेदनीयं विना नास्ति ... ... ॥६॥

सुख दुःख अनुभव गराउने (वेदनीय) रूप बिना हामीलाई सुख दुःख वेदनाको अनुभूति हुँदैन। यसकारण वेदना निःस्वभाव (अस्तित्व नभएको) रहेछ भन्ने सिद्ध हुन्छ। सुख दुःख दिने (वेद्य) रूपको स्वभाव (अस्तित्व) छैन भन्ने श्री भगवान् बुद्धको अभिप्राय हो।

रूपादि वस्तु देखिए पनि सच्चा होइन भन्ने कुरो माथि उल्लेख भइ सकेको छ। अतः रूपादि नै छन तथा सच्चा होइन भन्ने भावना बढाउन सके सुख दुःखादि वेदनापनि सच्चा होइन भन्ने भाव उत्पन्न हुन्छ। अनि सुखबाट उत्पन्न हुने राग र दुःखबाट उत्पन्न हुने द्वेषहरूको पनि आसक्ति छुट्ने हुन्छ भन्ने भाव हो।

संज्ञा (मनले चिन्ह कल्पना गरेका नाम वा लक्षण) पनि सच्चा होइन भन्ने भावना गर्नु पर्छ भन्ने व्यक्त गर्न तल यसरी उल्लेख गरेको छ—

संज्ञा र्थयोरनन्यत्वे ... ... ॥७॥

यदि कुनै वस्तु र सो वस्तुको नाम एउटै भई भिन्नै नभएको भए आगो भनी बोल्दा मुखमा पोल्नु पर्ने हो। सत्यवादी हजूरले वस्तु र नाम भिन्नै भएमा वस्तु नै बोध हुँदैन भनी भन्नुभयो।

रातो, नीलो, लामो छोटो आदि जति नाम करण गर्छौं ती सबै काल्पत हुन्, भेदभाव हुन्। त्यसकारण संसारका सर्व वस्तुको नाम सच्चा होइन भन्ने भावना मात्र गर्न सके सारा वस्तुको नामबाट हुने आसक्ति छुट्छ। अनि मात्र लोकातीत बनी निःस्वार्थ भावले महाकरुणाको प्रवाह उत्पन्न हुन्छ भन्ने भाव हो।

कर्ता स्वतन्त्रः कर्मापि ... ... ॥८॥

श्री भगवान् बुद्धले पुण्यापुण्य कर्मको स्वतन्त्र कर्ता तिमी नै हौ भनी लोकहितको निमित्त व्यावहारिक रूपले (संवृतिसत्यको रूपले) आज्ञा गर्नु भयो। तर कर्ता र कर्म छन् भनी सिद्ध गर्ने परस्परको अपेक्षाले मात्र सिद्ध हुन्छ। अपेक्षाले सिद्ध हुने कुरो सच्चा होइन भन्ने हजूरको अभिप्राय हो।

छोरो न जन्मिकन बाबु बनिंदैन। बाबु बिना छोरोको संभव हुँदैन। त्यसकारण बाबुको अपेक्षाले छोरो भनिन्छ र छोरोको अपेक्षाले बाबु पनि भनिन्छ। यसरी परस्परको अपेक्षा (कल्पना) ले सिद्ध हुने कुरो सबै संवृत्तिसत्य (व्यवहारले मात्र मान्नु पर्ने सत्य) हो सच्चा होइनन् भन्ने भावना गर्न सके निःस्वार्थ भावले जनहित गर्न सकिन्छ भन्ने भाव हो।

न कर्तास्ति न भोक्तास्ति ... ... ॥९॥

पुण्यापुण्य कर्म गर्ने कर्ता पनि छैन। कर्मको फल भोग गर्ने पनि छैन। पुण्य अपुण्य भन्ने वस्तु पनि प्रतीत्यसमुत्पन्न हुन् अर्थात आपेक्षिक हुन् प्रतीत्यसमुत्पन्न वस्तु सबै काल्पनिक हुन्, सच्चा उत्पन्न भएको होइन। हे वाचस्पति भगवन्! हजुर यस्तै उपदेश दिनु हुन्छ।

जब हामी पुण्यकर्म गर्छौं यस पुण्यले मेरो जय होस् भनी फलको आशा राखी गर्छौं। यस्तो फलको आशा पनि भगवान् बुद्धको छैन। न त आफूलाई कुनै कर्मको कर्ता संम्झनु हुन्छ, न त सो कर्मको फल भोक्ता नै संम्झनु हुन्छ। वहाँ त यी सबै संसारका वस्तुहरू प्रतीत्यसमुत्पन्न हुन् सच्चा होइन भनी संम्झनु हुन्छ। यसकारण वहाँ निःस्वार्थ भावले जगत उपर महाकरुणा राख्नु हुने भएकोले नै लोकातीत हुनुहुन्छ।

अज्ञाप्यमानं न ज्ञेयं... ... ... ॥१०॥

न जानिने वस्तुलाई ज्ञेय (जानिने) भनिंदैन। त्यही ज्ञेय वस्तु न भइकन देखें आदि भन्ने विज्ञान (मन) उत्पन्न हुँदैन। त्यसकारण स्वभावैले ज्ञान र ज्ञेय छैन भनी श्री भगवान् बुद्ध आज्ञा गर्नु हुन्छ।

माथि रूपस्कन्ध सच्चा रूपमा छैन भनी सकेको छ। त्यसकारण रूप स्कन्धको सच्चा रूप न जानीकन देखें भन्ने चक्षुर्विज्ञान, सुनें भन्ने श्रोत्रविज्ञान, सुंघे भन्ने घ्राण विज्ञान, स्वाद जानें भन्ने जिह्वा विज्ञान, छोएको थाहा पाएँ भन्ने काय विज्ञान सच्चा रूपमा छ भन्न मिल्दैन। यसै गरी वेदना स्कन्ध,

संज्ञा स्कन्ध तथा संस्कारस्कन्ध पनि काल्पनिक हुन् सच्चा होइनन् भनी सकेका छन्। त्यसकारण मनोविज्ञानले जानिने यी तीन स्कन्ध र मनोविज्ञान पनि छैन भनी भावना गर्दा यी पञ्चस्कन्ध वा नाम रूपको आसक्ति छुटी म मेरो भन्ने अहङ्कार ममकार छुटने हुन्छ। अनि लोकातीत हुन्छ भन्ने स्तोत्रकारको भाव हो।

लक्ष्याल्लक्षणमन्यच्चेत् ... ... ।।११।।

कुनै वस्तुलाई लक्ष्य मानी त्यो लक्षित वस्तुको लक्षण हामी कल्पना गर्छौं। त्यो लक्ष्यदेखि यो भिन्नै मान्दा त्यो लक्षण सच्चा लक्षण हुँदैन। लक्ष्य र लक्षण दुवै एउटै मान्यौं भने लक्ष्य र लक्षण दुवै सच्चा हुँदैन भनी श्री भगवान् बुद्धले स्पष्ट उपदेश दिनु भएको छ।

उष्णत्वं तेजसो लक्षणम् अर्थात् तातोपन अग्निको लक्षण हो भन्दा यहाँ अग्नि लक्ष्य हो। तातोपन लक्षण हो। यी दुई अग्नि र तातोपन भिन्नै मानेमा तातोपन सच्चा लक्षण हुन सक्दैन किनभने अग्नि न भएको ठाउँमा पनि तातोपन हुन सक्ने भयो। त्यसकारण तातोपन अग्निको लक्षण हुने भयो। तातोपन र अग्नि एउटै मानेमा दुवै लक्ष्य मात्र हुने भयो, लक्षण नहुने भयो। त्यसकारण लक्षण नभई लक्ष्य नहुने हुँदा लक्ष्य लक्षण दुवै न हुने भो। यसरी भावना गर्न सके सबै वस्तुको सच्चारूप हुँदैन। यी दुवै आपेक्षिक हुन्, सच्चा होइन भन्ने ज्ञान उत्पन्न हुन्छ। अनि लोकातीत बनिन्छ भन्ने भाव हो।

लक्ष्यलक्षणनिर्मुक्तं ... ... ।।१२।।

लोकातीत हुनु भएको हजूरले ज्ञान चक्षुद्वारा यो जगत् संसारलाई लक्ष्य लक्षण नभएको (अनिर्वचनीय) वचनद्वारा व्यक्त गर्न नसकिने शान्तस्वरूपको देख्नु भएको छ। यसकारण हजूर लोकातीत हुनुहुन्छ।

न सन्नुत्पद्यते भावो ... ... ।।१३।।

जो वस्तु छ, त्यो वस्तु उत्पन्न हुन्छ भनी भन्नु आवश्यक छैन। जो वस्तु छैन, त्यो वस्तु उत्पन्न हुन्छ भनेर ठोकेर भन्न सकिंदैन। जो वस्तु छ

पनि छैन पनि हुन्छ, त्यस्तो वस्तु परस्पर विरोधी हुनाले उत्पन्न भएको भन्नु सुहाउँदैन। कुनै वस्तु स्वतः (आफसे आफ) उत्पन्न हुने पनि होइन, परतः (अरूद्वारा) उत्पन्न पनिहुने होइन भने स्वतः र परत दुवै वस्तुद्वारा वस्तु कसरी उत्पन्न हुन्छ ?

न सतः स्थितियुक्तस्य ... ... ॥१४॥

स्थिति क्षणमा रहेको वस्तुको नाश हुन्छ भन्नु मिल्दैन। किनभने घोडाको सिङ्‌ जस्तो अभाव पदार्थ अर्थात् असत वस्तुसंग स्थिति क्षणमा रहेका विद्यमान वस्तुको समानता कसरी होला। त्यसकारण सत् भन्ने र असत् भन्ने यी दुइ शब्द आपेक्षिक हुन्, काल्पनिक हुन् भन्ने भाव हो।

भावान्नार्थान्तरो नाशो ... ... ॥१५॥

भाव पदार्थ (वस्तु) तथा नाश (बिग्रनु) भिन्नै पनि होइन एउटै पनि होइन। किनभने विद्यमान वस्तु र नाश (बिग्रनु) भिन्नै मानेमा विद्यमान वस्तु कहिल्यै नाश नहुने नित्य हुन सक्छ। विद्यमान वस्तु र नाश एउटै मानेमा पनि नाश नहुने भयो।

एकत्वे हि च भावस्य ... ...॥१६॥

भाव पदार्थ (वस्तु) र विनाश (बिग्रनु, नाश हुनु) एउटै मानेमा सबै वस्तु नाशै मात्र भइरहन्छ। वस्तु भन्ने कहिल्यै नहुने हुन्छ। तथा भाव र विनाश भिन्नै मानेमा भाव पदार्थको नाश नै नहुने हुन्छ।

विनष्टात् कारणात्तावत् ... ... ॥१७॥

बिग्रेको कारणबाट कहिल्यै पनि कुनै वस्तु बन्छ भन्नु योग्य छैन। कारण नबिग्रीकन कुनै वस्तु बन्छ भन्नु पनि योग्य छैन। त्यसकारण जति पनि वस्तु बन्यो भन्छौं ती सबै उत्पन्न भएको वस्तुलाई श्री भगवान् बुद्धले सपना समान उत्पन्न भएको सच्चा होइन, केवल संज्ञाविपर्यास (भ्रम) मात्र हुन भनी उपदेश दिनु हुन्छ।

निरूद्धाद्वानिरूद्धाद्वा ... ... ॥१८॥

कुनै अन्न आदिको बीउबाट अङ्कुर उत्पन्न हुँदा त्यो बीउ विग्रेर अङ्कुर उत्पन्न भयो भन्ने हो वा बीऊ नविग्रीकनै उत्पन्न भयो भन्ने यी दुवै कुरा निश्चित रूपले भन्नु हुँदैन । त्यसकारण जति पनि उत्पन्न हुन्छ ती सबै माया (जादु) गरी उत्पन्न गरेको समान हुन् भनी वस्तुको उत्पत्ति बारे श्री भगवान् बुद्धले आज्ञा भएको छ ।

अतस्त्वया जगदिदम् ... ... ॥१९॥

यसकारण श्री भगवान् बुद्धले यी सबै जगत् संसार उत्पन्न भयो भन्नु कल्पना मात्र हुन्, सच्चा होइन, यी सबै जगत् संसार अनुत्पन्न (अजात) स्वभावका हुन्, अविनाशी हुन् भनी श्री भगवान् बुद्धले बोध गर्नु भयो। त्यस कारण श्री बुद्ध भगवान् अलौकिक हुनु हुन्छ, लोकातीत हुनुहुन्छ ।

नित्यस्य संसृतिर्नास्ति ... ... ॥२०॥

नित्यवस्तुको संसरण (गति) हुँदैन। अनित्य वस्तुको पनि संसृति (गति) हुंदैन । तत्त्व (परमार्थ) जान्नेहरू मध्ये श्रेष्ठ हुनु भएको हे भगवन् ! हजूरले यो संसृति (पञ्चगतिको संसार) लाई सपना समान हुन् भनी उपदेश दिनु भएको हो ।

स्वयं कृतं परकृतम् ... ... ॥२१॥

automatically

कसैले यो दुःखमय संसारलाई स्वयंकृत (आफसे आफ बनेको) भनी भन्दछन् । कसैले यो संसारलाई परकृत (परमात्माले बनाएको) भनी भन्दछन् । कसैले यो संसार स्वपरकृत हो भन्दछन् । कसैले विना कारण अकस्मात् यो संसार बन्यो भनी भन्दछन् । यसरी तार्किकहरू दुःखमय संसारको सृष्टिलाई सिद्ध गर्न चाहन्छन् । लोकातीत हजूरले भने यो संसार प्रतीत्यसमुत्पन्न हो, हेतु प्रत्ययको अपेक्षाले बनेको हो भनी उपदेश गर्नु हुन्छ ।

यः प्रतीत्यसमुत्पादः … … … ॥२२॥

जो प्रतीत्यसमुत्पाद हो, सोहि शून्यता हो भन्ने श्री भगवान् बुद्धको अभिप्राय हो। जति पनि देखिने, सुनिने आदि भाव पदार्थ (वस्तु) हरू छन् ती सबै स्वतन्त्र छैन भन्ने विचार श्री भगवान् बुद्धको अतुल (असाधारण) सिंहनाद हो।

सर्वसङ्कल्पहानाय … … … ॥२३॥

सबै सङ्कल्प, विकल्प भेदभाव तथा आसक्ति हटाउन श्री भगवान् बुद्धले शून्यतारूपी अमृतको देशना गर्नु भएको हो। जसको शून्यतामा पनि आसक्ति छ: त्यो शून्यताको आसक्ति पनि श्री भगवान्ले निर्मूल पार्नु भयो। अर्थात् शून्यतामा पनि आसक्त हुनु हुँदैन भन्ने भाव हो।

निरीहा वाशिका … … … ॥२४॥

सबै भाव पदार्थहरू माया (जादु) जस्तो हेतुप्रत्यय (कारण समूह) बाट उत्पन्न भएका हुन। ती पदार्थहरू निरचेष्ट हुन्छन्, परतन्त्र हुन्छन्, शून्य हुन्छन्। यस-कारण हे नाथ! हे भगवन्! हजूरले सर्वधर्म (सबै पदार्थ) हरू निःस्वभाव हुन् भनी प्रकाशमा ल्याउनु भएको हो।

न स्वयोत्पादितम् … … … ॥२५॥

श्री भगवान् बुद्धले कुनै वस्तु उत्पन्न गर्नु भएको पनि छैन। तर जस्तो पहिले थियो त्यस्तै पछि पनि हुन्छ भन्ने तथता (प्रतीत्यसमुत्पाद) लाई बुझ्नु भएको छ। यो पनि श्री भगवान्को लोकातीत लक्षण हो।

आर्यैर्निषेवितामेव … … … ॥२६॥

आर्यजनले सेवन गरेको, अभ्यास गरेको भावनालाई राम्ररी राम्रोसंग न बुझिकन अनिमित्त विमोक्षमुख (निर्वाण हुने मार्ग) को ज्ञान कहाँ मुश्किलले मात्र हुन्छ।

अनिमित्तमनागम्य ... ... ॥२७॥

अनिमित्त भावना राम्ररी न बुझिकन मोक्ष निर्वाण हुन सकिँदैन भनी श्री भगवान्‌ले आज्ञा गर्नु भएको छ। यसकारण श्री भगवान्‌ले महायानमा अनिमित्त विमोक्षको संपूर्ण कुरा उपदेश गर्नु भयो।

यदवाप्तं मया ... ... ॥२८॥

स्तुति पात्र हुनु भएका हजूरको स्तुति गरेर मैले (नागार्जुनले) जुन पुण्य प्राप्त गरेको छु त्यो पुण्यद्वारा संपूर्ण जगत् निमित्त (संज्ञाविपर्यास) रूपी बन्धनबाट मुक्त हुन सकुन्।

— लोकातीत स्तवको अर्थ समाप्त —

निरौपम्य स्तवको अनुवाद

निरौपम्य नमस्तुभ्यम् ... ... ।।१।।

उपमा दिने वस्तु नै नभएको हे भगवन् ! निःस्वभाव नै एक मात्र पदार्थ हो भन्नु हुने हजूरलाई नमस्कार छ । निःस्वभाववादी हजूरले नै दृष्टि (विचार) विकृत भएका जनताहरूलाई हित गर्ने उद्योग, उत्साह, प्रयत्न गर्नु हुन्छ ।

न च नाम ... ... ।।२।।

श्री भगवान् बुद्धको बुद्धचक्षुले देख्नु भएको कुरा केही पनि छैन अर्थात् वहाँले कुनै पदाथको निमित्त ग्रहण गर्नु हुँदैन । हे नाथ ! हे भगवन् ! त्यसो भएपनि हजूरको दृष्टि अनुत्तर (उत्तम) परमार्थ तत्वलाई देख्ने स्वभावको छ । अर्थात् अनिमित्त विमोक्षलाई देख्नु हुन्छ ।

न बोद्धा ... ... ।।३।।

यस लोकमा परमार्थ सत्य (निर्वाण) को दृष्टिमा न बोद्धा (बुझ्ने) छ न त बौद्धव्य (बुझ्नु पर्ने वस्तु) नै छ । तर यो आश्चर्यको कुरा हो । श्री भगवान् बुद्धले परम दुर्बोध (अत्यन्त बुझ्न गाह्रो) धर्मता (प्रतीत्यसमुत्पाद) बुझ्नु भएको छ ।

न त्वयोत्पादितः ... ... ।।४।।

श्री भगवान् बुद्धले कुनै धर्म (पदार्थ) उत्पन्न गर्नु भएको पनि छैन । कुनै

धर्मलाई निरोध (नाश) गर्नु भएको पनि छैन। तर उत्पाद र निरोध दुवैलाई समान देख्नु भएर नै अनुत्तरपद (निर्वाण) लाई प्राप्त गर्नु भयो।

न संसारात्प्रकर्षेण ... ... ॥५॥

संसारभन्दा निर्वाण ठूलो हो, उत्कृष्ट हो भन्ने आशयले श्री भगवान बुद्धले निर्वाण हुन चाहनु भएको होइन। हे नाथ! हे भगवान! हजूरले संसारसंग विरोध नगरिकन नै शान्ति (निर्वाण) प्राप्त गर्नु भयो।

त्वं विवेदैकरसतां ... ... ॥६॥

हजूर श्री भगवान बुद्धले रागादि संक्लेश र रागादि शुद्धि दुवैलाई एकै स्वभावका हुन् भनी बुझ्नु भयो। संक्लेशको धर्मधातु र व्यवदानको धर्मधातुमा भेदभाव नभएकोले नै सबै किसिमको क्लेशबाट हजूर विशुद्ध हुनुहुन्छ।

नोदाहृतं त्वया ... ... ॥७॥

हे प्रभो! हजूरले परमार्थ सत्यको दृष्टिले एक अक्षर पनि बोल्नु भएको छैन। तर सम्पूर्ण विनीत गर्न योग्य व्यक्तिहरूलाई भने धर्मको वर्षा गरे जस्तै गरी उपदेश दिएर तृप्त गर्नु भयो, सन्तोष दिलाउनु भयो।

न तेऽस्ति सक्ति ... ... ॥८॥

पञ्चस्कन्ध, अष्टादश धातु तथा द्वादश आयतनमा पनि श्री भगवान् बुद्धको आसक्ति छैन। आकाश समान चित्त हुनु भएका श्री भगवान् बुद्ध सबै धर्म (पदार्थहरू) मा रहनु भएको छ।

सत्वसंज्ञा च ... ...॥९॥

हे भगवन्! हे नाथ! हजूरको सत्व संज्ञा (प्राणी भन्ने भावना) सबै प्रकारले प्रवृत्ति हुँदैन, उत्पत्ति हुँदैन। तर दुःखी प्राणीहरू उपर भने हजूर अति नै दयालु हुनुहुन्छ।

सुखदुःखात्मनैरात्म्य ... ... ॥१०॥

हे प्रभु ! हे भगवान् ! सुख दुःख, आत्मा अनात्मा, नित्य अनित्य आदि नाना प्रकारको भेदभावमा हजूरको बुद्धि आसक्त भएको हुँदैन ।

न गतिर्नागति ... ... ॥११॥

धर्मको अर्थ र परमार्थको अर्थ बुझ्नु हुने हे भगवन् ! धर्म (पदार्थ) हरूको गति र अगति अर्थात् आना जाना कुनै प्रकारले पनि हुँदैन भन्ने श्री भगवान् बुद्धको मत हो, विचार हो । धर्महरू कुनै ठाउँमा थुप्रेर बसेका पनि छैन भनी भगवान् बुद्धले उपदेश दिनु भएको छ ।

सर्वत्रानुगतश्चासि ... ... ॥१२॥

हे महामुनि ! हे भगवन् सबै ठाउँमा परमार्थरूपले हजूर पछि लाग्नु भएको छ तर कहीं पनि जानु भएको पनि छैन । लुम्बिनीमा जन्म लिनु भयो भन्ने र हजूर धर्मकाय हुनुहुन्छ भन्ने कुरो हामीहरू जस्ता व्यक्तिले चिन्तना गर्न सकिने कुरा होइन ।

एकत्वान्यत्वरहितम् ... ... ॥१३॥

हे अनिन्दित ! हे भगवन् ! जन्म भयो, मरण भयो भन्ने कुरा एउटै पनि होइन, भिन्नै पनि होइन । किनभने शब्द र प्रतिध्वनि न एउटै हो न त भिन्नै । त्यस्तै यो संसार पनि न उत्पत्ति हुन्छ न त विनाश हुन्छ भनी श्री भगवान् बुद्ध भन्नुहुन्छ ।

शाश्वतोच्छेदरहितम् ... ... ॥१४॥

हे प्रभु ! हे भगवन् ! हजूरले शाश्वत (नित्य) उच्छेद (अनित्य) ले रहित लक्ष्य र लक्षणरहित सपना माया (जादु) आदि समान यो संसार हो भनी संझनु भएको छ, बुझ्नु भएको छ ।

वासनामूलपर्यन्तक्लेशानद्यो ... ... ॥१५॥

श्री भगवान् बुद्धले जन्म जन्मान्तरको वासनाको जरोको छेउसम्मको क्लेशरूपी नदीलाई पार गर्नु भयो। तर त्यही क्लेशको स्वभावबाट नै अमृत (निर्वाण) प्राप्त गर्नु भयो। रागादि क्लेश र क्लेश विशुद्धिको भेदभाव न भएपछि नै निर्वाण लाभ हुन्छ भन्ने भाव हो।

अलक्षणं त्वया धीर ... ... ॥१६॥

हे धीर स्वभावको भगवन्! हजूरले लक्षण नभएको हुनाले रूपलाई रूप नभएको जस्तै देख्नु भएको छ। तर हजूर हाम्रो आँखाको सामुन्ने बत्तिस लक्षणले युक्त उज्ज्वल शरीर भएको देखिनु हुन्छ।

न च रूपेण ... ... ॥१७॥

रूप देखिँदैमा देखियो भनेर श्री भगवान् बुद्धले भन्नु हुन्न। धर्मको दृष्टिले मात्र हजूरलाई देखिन्छ। तर धर्मता (प्रतीत्यसमुत्पाद) भने देखिने कुरो होइन।

शौषिर्यो नास्ति ... ... ॥१८॥

भगवान् बुद्धको शरीर खोक्रो पनि छैन न त वहाँको शरीरमा हाड मासु रगत नै छन्। शरीर न भए पनि इन्द्र धनु झैं हजूरले आफ्नू शरीर देखाउनु भएको छ।

नामयो नाशुचि ... ... ॥१९॥

श्री भगवान् बुद्धको शरीरमा न त रोग छ, न अशुचि छ, न त भोक प्यास नै उत्पत्ति हुन्छ। त्यसो भए पनि श्री भगवान् बुद्धले लोक व्यवहार चलाउनुको लागी लौकिक क्रियाकलापहरू गरी देखाउनु हुन्छ।

कर्मावरणदोषश्च ... ... ॥२०॥

अपुण्यकर्म कुनै नभएको हे अनघ भगवन्! हजूरको कर्मावरण (शुभा

शुभ कर्मको आवरण) कुनै प्रकारको पनि छैन । तर जगत संसारलाई दया गर्नुको निमित्त हजूरले कर्मविपाक पनि देशना गर्नु भएको छ ।

धर्मधातोरसंभेदात् ... ... ॥२१॥

हे प्रभु ! हे भगवन् ! धर्मधातु (निर्वाण) को दृष्टिले महायान, प्रत्येक बुद्धयान, श्रावकयान भन्ने कुनै भेदभाव छैन । तथापि सत्य कुरामा जनतालाई अवतरण गराउन अर्थात् ल्याउन श्री भगवान् बुद्धले तीन प्रकारको यानहरू व्याख्या गर्नु भएको छ ।

नित्यो ध्रुवः ... ... ॥२२॥

हे भगवत ! हे जिन! हजूरको धर्मकाय नित्य छ, स्थिर छ, कल्याणकारी छ तथापि उपदेशद्वारा विनीत बनाउन योग्य जनताहरूको निमित्त हजूरले निर्वाण भएर देखाउनु भएको छ ।

लोकधातुष्वसंख्येषु ... ... ॥२३॥

तुषित भुवनबाट च्युति भएर लुम्बिनी वनमा जन्म, बुद्धगयामा बुद्धत्व, सारनाथमा धर्मचक्रप्रवर्तन, कुशीनगरमा निर्वाण आदि देख्न चाहने हजूरका भक्तहरूले लोक धातुहरूमा फेरी पनि हजूरलाई देख्ने छन् ।

न तेऽस्ति मन्यना ... ... ॥२४॥

हे नाथ ! हे भगवन् ! हजूरको कुनै प्रकारको मन्यना (चिन्तना) छैन न त विकल्प (भेदभाव) नै छ; न त फेरि इञ्जना (कुनै चेष्टा) नै छ तथापि मन नलगाइकन (आसक्त नभइकन) हजूरले बुद्धिले गर्नु पर्ने लोकहित गर्ने क्रियाकलापहरू गरिरहनु भएको छ ।

इति सुगतम् ... ... ॥२५॥

माथि उल्लेख गरिएका अचिन्त्य तथा अप्रमेय गुण भएका भगवान्लाई स्तुतिरूपी फूल चढाएर मैले यदि केही पुण्य यहाँ प्राप्त गरेको छु भने त्यही पुण्यद्वारा सकल सत्त्वहरू परमगम्भीर भगवान् बुद्धको धर्मभाजन (धर्मका पात्र) हुन् सकुन् अर्थात् धर्म गर्न सकुन् ।

— निरुपम स्तव समाप्त —

अचिन्त्य स्तवको अनुवाद

प्रतीत्यजानाम् ... ... ॥१॥

श्री भगवान् बुद्धले प्रतीत्यसमुत्पन्न (दुइ वा अनेक वस्तु मिली बनेको) वस्तुहरू निःस्वभाव (आफ्नो अस्तित्व नभएका) हुन्छन् भनी भन्नु भएको छ। त्यस्तो आज्ञा हुने अचिन्त्य तथा अनिदर्शन श्री भगवान् बुद्धलाई म संधै नमस्कार गर्दछु।

यथा त्वया ... ... ॥२॥

महान् आत्मा भएका श्री भगवान् बुद्धले महायान बुद्ध धर्ममा जसरी धर्मनैरात्म्य (निःस्वभाव) देख्नु भयो, साक्षात्कार गर्नु भयो त्यसरी नै महाकरूणाको वशले बुद्धिमान मानिसहरूले पनि बुझ्ून् भनी त्यही धर्मनैरात्म्यलाई हरबखत उपदेश दिनु भएको हो।

प्रत्ययेभ्य ... ... ॥३॥

श्री भगवान् बुद्धले हेतु प्रत्यय (कारण समूह) द्वारा बनेका सबै वस्तुहरू उत्पन्न भएको होइन भनी आज्ञा गर्नु भएको छ। जुन वस्तु स्वभावैले बन्दैन त्यस्तो वस्तु उत्पन्न भएको होइन भनी प्रतीत्यसमुत्पन्न वस्तु-लाई शून्य भनी प्रकट गर्नु भएको हो।

यद्वत्प्रतीत्यजात् ... ... ॥४॥

हेतु प्रत्ययबाट उत्पन्न भएका शब्दबाट जसरी प्रतिध्वनि उत्पन्न हुन्छ

त्यसै गरी जादु तथा मृगतृष्णा झैं यो संसार उत्पन्न भएको हो भनी श्री भगवान्ले आज्ञा गर्नु भएको छ।

मायामरीचि ... ... ॥५॥

जादु, मृगतृष्णा, गन्धर्वनगर (आकाशमा कहिले काहिं देखिने नाना प्रकारका दृश्यहरू) प्रतिविम्ब (ऐना आदिमा परेको छायाँ) तथा स्वप्नाहरू यदि उत्पन्न नभएका भए ती कुरा नदेखिनु पर्ने हुन्।

हेतुप्रत्ययसंभूता ... ... ॥६॥

हे नाथ! हे भगवन्! हेतु प्रत्ययबाट उत्पन्न भएका ती माया आदि कृत्रिम हुन त्यस्तै हेतुप्रत्ययद्वारा उत्पन्न भएका जगत संसार पनि संवृति सत्य (कृत्रिम तथा व्यावहारिक) हुन भनेर श्री भगवान् बुद्धले आज्ञा भएको छ।

अतस्त ... ... ॥७॥

यसकारण जति पनि कृत्रिम वस्तुहरू छन् ती सबै बालजनलाई छकाउने खाली मुट्ठी जस्तै अयथार्थ हुन्, असत्य हुन् भनी श्री भगवान् बुद्धले व्यक्त गर्नु भएको छ।

कृतक वस्तु......... ॥८॥

बनोट वस्तुहरू उत्पन्न भएको होइन भने तब त्यो वस्तु वर्तमान कालको विद्यमान वस्तु कसरी होला, त्यस्तो वस्तु नाश भएर भूत कालको वस्तु पनि कसरी होला? भविष्यमा उत्पन्न हुने वस्तुलाई कसरी अपेक्षा गर्ने अर्थात् कृत्रिम वस्तुलाई तीनै कालमा पनि साँचो मान्नु हुँदैन भन्ने भाव हो।

स्वस्मान्न जायते ... ... ॥९॥

कुनै वस्तु आफसे आफ उत्पन्न हुने होइन। पर वस्तुबाट उत्पन्न हुने पनि होइन। स्वतः परत दुवैबाट उत्पन्न हुने पनि होइन। तथा कुनै वस्तु छ भन्ने

पनि होइन, छैन भन्ने पनि होइन, छ तथा छन् भन्ने पनि होइन भने कुन वस्तु के बाट उत्पन्न भयो भनूँ ?

अजाते न ... ... ॥१०॥

उत्पत्ति नै नभएमा त्यो वस्तुको आफ्नो स्वभाव (अस्तित्व) नै हुँदैन। त्यसकारण स्वतः उत्पन्न कसरी होला। अस्तित्वको अभावसिद्ध भएमा परतः हुन्छ भन्ने कुरो पनि असम्भव नै हुने भयो।

स्वत्वे सति ... ... ॥११॥

स्वत्व भएमा अर्थात् आफू छ भनेमा परत्व(पराइ) छ भन्ने सिद्ध हुन्छ। परत्व छ भन्ने मानेमा मात्र स्वत्व छ भन्ने सिद्ध हुन्छ। स्वत्व र परत्व यी दुइको वारी र पारी भने भैं हुने हुँदा अपेक्षाद्वारा मात्र छ भन्ने सिद्ध हुन्छ भनेर श्री भगवान् बुद्धले उपदेश दिनु भएको छ।

यदा नापेक्ष्यते ... ... ॥१२॥

जब केही कुरालाई पनि अपेक्षा गरिँदैन भने तब के बाट के वस्तु उत्पन्न हुन सक्ला ? जबसम्म लामो भन्ने अपेक्षा गरिँदैन तब छोटो आदि भन्ने पनि कसरी सिद्ध होला ?

अस्तित्वे सति ... ... ॥१३॥

लामोको अपेक्षा छोटोको ज्ञान भए जस्तै नास्तित्वको अपेक्षाले मात्र अस्तित्व छ भन्ने सिद्ध हुन्छ। अतः अस्तित्व र नास्तित्व आपेक्षिक हुन् सत्य होइन।

एकत्वादि ... ... ॥१४॥

त्यसकारण एकत्व र अनेकत्व, अतीत र अनागत, संक्लेश र व्यवदान, सम्यक् र मिथ्या, यी सबै आपेक्षिक हुन् स्वतः (आफसे आफ) भएको वस्तु होइन।

स्वत एव हि ... ... ॥१५॥

जुन वस्तु स्वतः हुन सक्दैन तब सबै भाव पदार्थ कहाँ हुन्छ ? जसलाई हामी पर भन्दछौं त्यो वस्तु स्वत्व विना छ भन्नु मिल्दैन।

न स्वभावोस्ति ... ... ॥१६॥

जब स्वत्वको स्वभावै छैन परभाव पनि छैन भने तव भाव पदार्थको आसक्तिरुपी भूत आवेश भएको परतन्त्र स्वभाव कसरी हुन्छ ?

आदावेव ... ... ॥१७॥

त्यसकारण परमार्थको दृष्टिले पहिले देखिनै शान्त स्वभावको स्वभावैले नै निर्वाण स्वभावका अनुत्पन्न (अजात) स्वभावका धर्महरू; पदार्थहरू हुन्छन भनेर हजूर श्री भगवान् बुद्धले आज्ञा गर्नु भएको हो।

निःस्वभावस्त्वया... ... ... ॥१८॥

हे प्रज्ञावान् भगवन् ! हजूरले रुपस्कन्ध फिंजको डल्लो जस्तो, वेदना-स्कन्ध पानीको फोका जस्तो, संस्कार स्कन्ध केराको थाम जस्तो निसार, विज्ञान स्कन्ध जादु, बादलमा देखिने बिजुली जस्तो निःस्वभावका हुन्छन् भनी व्यक्त गर्नु भएको छ।

इन्द्रियैरुपलब्धम् ॥१९॥

यदि जुन जुन कुरा इन्द्रियले जानिन्छ तो ती कुरा परमार्थसत्य (निर्वाण) हुनसक्ने भए, जति पनि बाल जनहरू छन् ती सबै तत्वविद् (निर्वाण साक्षात्कार गर्ने हुने भए। तब आसक्ति छोडेर निर्वाण लाभ गर्न आवश्यक नै के भयो ?

जातत्वम् ... ... ॥२०॥

षडइन्द्रियले ज्ञान गरेको नै परमार्थ तत्व हुन्छ भने परमार्थ तत्त्व जातत्व (उत्पत्ति भएको) अप्रमाणिक तथा कृत्रिम पनि हुने भए। त्यसकारण

षड्इन्द्रियले गरेको ज्ञानलाई अज्ञान तथा विपरित ज्ञान भनेर भगवान् बुद्धले आज्ञा भएको छ ।

अज्ञानेनावृतो ... ... ॥२१॥

अज्ञानले छोपेका जनवाहरूले इन्द्रिय ज्ञानद्वारा यथार्थ जाने भनी मानेर जुन व्यवहार गर्छन् । ती इन्द्रियले यथार्थ जानिँदैन भनी श्री भगवान् बुद्धले आज्ञा गर्नु भएको छ ।

आस्तीति ... ... ॥२२॥

छ भन्नु शाश्वत दृष्टि हो । छैन भन्नु उच्छेद दृष्टि हो । त्यसकारण यी दुइ दृष्टिले रहित भएको यो मध्यममार्गको महायान धर्मलाई हजूरले उपदेश दिनु भएको हो ।

चतुष्कोटि ... ... ॥२३॥

विज्ञानद्वारा (मनद्वारा) जानिने वस्तुहरू विषयले रहित भएका हुन्छन्, अनिमित्त हुन्छन् । त्यसकारण परमार्थसत्यको दृष्टिमा श्री भगवान् बुद्धले सबै वस्तुहरू चतुष्कोटि रहित भएका हुन् भनी आज्ञा गर्नु भएको हो ।

स्वप्ने तु ... ... ॥२४॥

जसरी सपनामा बाबु जन्म्यो भनेर पनि देखिने हुन्छ । आँखाको रोग भएका व्यक्तिहरूले एउटै चन्द्रमा आदिलाई पनि दुइवटा भनेर देख्छन् । यी कुराहरू भएकै हुन् । उत्पत्ति भएका भने होइनन् । ठीक त्यस्तै यो जगत्लाई पनि श्री भगवान् बुद्धले व्यवहार र परमार्थको दृष्टिले क्रमशः हो पनि, होइन पनि भनेर देख्नु भएको छ ।

उत्पन्न इच ... ... ॥२५॥

व्यवहारको दृष्टिले भाव पदार्थहरू उत्पन्न भयो, स्थिति भयो, नाश भयो भन्नु सपनामा जस्तै हुन् । परमार्थ त उत्पन्न भएको पनि होइन, स्थिति भएको पनि होइन, नाश भएको पनि होइन भनेर श्री भगवान् बुद्धले आज्ञा गर्नु भएको छ ।

को नाशः ... ... ॥२६॥

सपनामा के नाश भयो, के उत्पन्न भयो कसरी भन्ने? त्यस्तै सबै भाव पदार्थहरूको उत्पत्ति र नाश पनि सपना समान नै हुन भनेर श्री भगवान् बुद्धले मान्नु भएको छ।

रागादिकं ... ... ॥२७॥

रागद्वेष आदि तथा सुख दुःख, संक्लेश षड्गति, ज्ञान संभार र पुण्य-संभार पूर्ण गर्नु र आत्मा आदि जति पनि श्री भगवान् बुद्धले आज्ञा भएका छन् यी सबै परमार्थमा सपना समान हुन् भनी आज्ञा गर्नु भएको छ।

जातं तथैव ... ... ॥२८॥

त्यसकारण जन्म्यो जन्मेन, आयो गयो, मुक्त भयो संसारको बन्धनमा बन्यो, भन्ने यी द्वय (भेदभाव) लाई परमार्थसत्य जान्ने ज्ञानीले विचारनु हुन्न।

उत्पत्तिर्यस्य ... ...॥२९॥

जादुबाट बनेका हात्ति समान भएको हुनाले श्री भगवान् बुद्ध उत्पत्ति भएकै होइन भने यहाँको निर्वृत्ति (मुक्ति) कसरी हुन सक्ला? त्यसकारण परमार्थसत्यको दृष्टिले श्री भगवान् बुद्ध आदिशान्त हुनुहुन्छ।

उत्पन्नोऽपि ... ... ॥३०॥

जादुबाट बनेको हात्ति जसरी उत्पन्न भएको भए पनि उत्पन्न नभएको जस्तै हुन्छ। त्यस्तै यो विश्व संसार उत्पन्न भएको भए पनि परमार्थसत्यको दृष्टिले उत्पन्न नभएको समान नै हो।

असंख्येयैश्च प्रमेयाणाम् ... ... ॥३१॥

असंख्य बुद्ध, बोधिसत्व लोकनाथहरूले असंख्य प्राणीहरूलाई एक एक गरी निर्वाण प्राप्त गराइ दिनु भयो। तर परमार्थको दृष्टिले ती लोकनाथहरूले कसैलाई पनि मुक्त गरी दिनु भएको छैन।

ते च ... ... ॥३२॥

हे महामुनि! हे भगवन्! परमार्थसत्यको अनुसार बुद्ध, बोधिसत्वहरू र उद्धार गरिएका यी प्राणीहरू पनि उत्पन्न भएका तथा जन्मेका होइनन्। त्यसकारण कुनै बुद्ध, बोधिसत्वहरूले कुनै प्राणीलाई पनि मुक्त गरिदिनु भएको छैन भनी आज्ञा भएको हो।

मायाकारकृतम् ... ... ॥३३॥

जादुगरले देखाइएका वस्तु जसरी काल्पनिक तथा शून्य हुन्। त्यस्तै कारकः (कर्ता) पनि शून्य हुन् भनी श्री भगवान् बुद्धले उपदेश दिनु भएको छ।

कारकोऽपि ... ... ॥३४॥

अरूले बनाएको कारक (कर्ता) को पनि कर्तृत्व (कर्ताको स्वभाव) नहुने होइन। अथवा अरूले बनाएको कारकलाई कारक बनाउनेको काम गर्ने प्रसंग (दोष) आउन सक्छ।

नाम मात्रं ... ... ॥३५॥

नाउँदेखि नाउँ भएको वस्तु भिन्नै होइन। यसकारण जगत् संसार भनेको केवल नाउँ मात्र हो भनी श्री भगवान् बुद्धले सबैले सुनिने गरी उच्च शब्दमा आज्ञा गर्नु भएको हो।

कल्पनामात्रम् ... ... ॥३६॥

नाउँ भनेको केवल कल्पना मात्र हो। त्यसकारण सबै भावपदार्थहरू पनि कल्पना मात्र हुन् भनेर श्री भगवान् बुद्धले प्रकाश गर्नु भएको हो। किनभने कल्पना भनेको सत्य होइन त्यसकारण सम्पूर्ण वस्तु शून्य भनेर विशेष कल्पना गरिएको हो।

भावाऽभावद्वयातीतम् ... ... ॥३७॥

भाव र अभाव यी दुइ कुराले कहीं पनि छोडेको छैन। तथा यी दुइ

कुराले नछोडेको पनि छैन । परमार्थको दृष्टिले न ज्ञान छ, न त ज्ञेय नै छ । तर संवृत्तिको दृष्टिले ज्ञान र ज्ञेय नभएको पनि होइन ।

यन्न चैकम् ··· ··· ··· ॥३८॥

एक भन्ने संख्या पनि छैन । अनेक भन्ने संख्या पनि छैन । एक अनेक भन्ने काल्पनिक तथा आपेक्षिक हुँदा यी दुवै पनि छैन । यसकारण निर्वाण (परमार्थसत्य) भन्ने कुरो अनालय हो; अव्यक्त हो, अचिन्त्य हो, अनिदर्शन हो ।

यन्नोदेति ··· ··· ··· ॥३९॥

निर्वाण (परमार्थसत्य) न उत्पन्न हुन्छ, न नाश हुन्छ । न शाश्वत हो, न उच्छेद; न आकाश हो न प्रतिकाश । त्यसकारण परमार्थसत्य अक्षरले व्यक्त हुने ज्ञानको विषय होइन ।

यः प्रतीत्यसमुत्पाद ··· ··· ··· ॥४०॥

प्रतीत्यसमुत्पाद भन्नु र शून्यता भन्नु एउटै हो भन्ने श्री भगवान् बुद्धको विचार छ । त्यस्तै सद्धर्म भन्नु र तथागत भन्नु पनि प्रतीत्यसमुत्पाद समान नै हुन् ।

तत्तत्वम् ··· ··· ··· ॥४१॥

शून्यता भन्नु, परमार्थसत्य भन्नु, तथता भन्नु; द्रव्य भन्नु एउटै कुरो हो । यो कुरो साँचो हो मेल नखाने कुरो होइन । यही तथ्य बुझ्नु भएको हुनाले श्री भगवान् बुद्धलाई बुद्ध भनिएको हो ।

बुद्धानाम् ··· ··· ··· ॥४२॥

परमार्थसत्यको दृष्टिले भगवान् बुद्धहरू र सत्वप्राणीहरूमा भेद छैन । त्यसकारण श्री भगवान् बुद्धले आफू र पराइ समान सम्झी समता भावना गर्नु भएको हो ।

भावेभ्यः ... ... ॥४३॥

भाव पदार्थहरू भन्दा भिन्नै शून्यता होइन। शून्यता विना भाव पदार्थहरू पनि छैनन्। त्यसकारण प्रतीत्यसमुत्पन्न भावपदार्थहरूलाई शून्य भनेर श्री भगवान् बुद्धले व्यक्त गर्नु भएको हो।

हेतुप्रत्ययसंभूता ... ... ॥४४॥

स्वभाव ... ... ॥४५॥

संवृतिसत्य (व्यावहारिक सत्य) हेतुप्रत्ययहरूबाट उत्पन्न भएका हुन्छन् तथा परतन्त्र स्वभावका हुन्छन्। त्यसकारण व्यावहारिक सत्यलाई परतन्त्र भनिन्छ। परमार्थसत्य (निर्वाण) अकृत्रिम हुन्छन्। त्यसैलाई स्वभाव, प्रकृति, सत्व, द्रव्य, वस्तुसत् पनि भनिन्छन्। परमार्थसत्यमा विकल्प (भेदभाव) हुँदैन। परतन्त्रमा भने विकल्प (भेदभाव) हुन्छ।

अरतीति : ... ... ॥४६॥

भाव पदार्थ छ भनेर कल्पना गर्दा श्री भगवान् बुद्धले त्यसलाई समारोपवाद (न भए पनि छ भनेर मानेको) भनी आज्ञा गर्नु भयो। भावपदार्थ छैन भनी कल्पना गर्दा गरेको पुण्यापुण्यको उच्छेद (निष्फल) हुने हुनाले त्यसलाई उच्छेदवाद भनी व्यक्त गर्नु भयो।

तत्वज्ञाने ... ... ॥४७॥

तत्वज्ञान (परमार्थसत्य) मा उच्छेद पनि छैन, शाश्वत पनि छैन भनी श्री भगवान् बुद्धले मानेको छ। त्यसकारण जगत् संसार सबै मृगतृष्णा जस्तै वस्तु शून्य हो भन्ने श्री भगवान् बुद्धको मत हो।

मृगतृष्णाजलम् ... ... ॥४८॥

जसरी मृगतृष्णामा पानी देखिन्छ। त्यो पानी न उच्छेद (नाश) हुन्छ न

व नित्यै हुन्छ। त्यस्तै यो जगद् संसार सबै नै न उच्छेद (नाश) हुन्छ न व नित्यै हुन्छ भनेको हो।

द्रव्यमुत्पद्यते ... ... ॥४९॥

जसको मतमा द्रव्य (पदार्थ) उत्पन्न हुन्छ भन्ने छ त्यसको मतमा पदार्थको उत्पत्ति स्थिति, भङ्ग (नाश) हुन्छ भन्ने पनि होला। त्यस्तो मत मान्नेलाई यो लोक (संसार) अन्तवान् नाश हुने र अनन्तवान् (नाश नहुने) भन्ने पनि दुई दोषको प्रसंग उत्पन्न हुन्छ। तर श्री भगवान् बुद्धले यो लोक अन्तवान् तथा अनन्तवान् मान्नु हुन्न, बरू अव्याकृत भन्नु हुन्छ।

ज्ञाने सति ... ... ॥५०॥

ज्ञान भएमा ज्ञान गरिने बोध वस्तु हुन्छ। त्यस्तै ज्ञेय (ज्ञान गरिने) वस्तु भएमा ज्ञान उत्पन्न हुने हुन्छ। जब ज्ञान र ज्ञेय दुवै उत्पन्न हुँदैन भन्ने बोध हुन्छ तव त्यस्तो व्यक्तिको निमित्त के हुन सक्ला?

इति मायादि ... ... ॥५१॥

मायोपम आदि दृष्टान्तद्वारा शून्यता सम्बन्धी सबै स्पष्ट आज्ञा भएर सबै मानसिक रोगको ओषधी गर्ने भिषक्वरले सम्पूर्ण दृष्टि (धारणा) रूपी रोगको चिकित्सा जस्तो सद्धर्मलाई उपदेश दिनुभयो।

एतत्तत्परमम् ... ... ॥५२॥

सबै पदार्थ निःस्वभाव हुन् भन्ने श्री भगवान् बुद्धको धर्मदेशना नै परमतत्व हो। भावपदार्थरूपी भूत लागेका व्यक्तिहरूको निमित्त यही निःस्वभावत्व देशना अति उत्तम चिकित्सा पद्धति हो।

धर्मयाज्ञिक! ... ... ॥५३॥

त्यसकारणले नै कषाय (दोष) न भएको यो त्रिलोकमा धार्मिक यज्ञ गर्ने श्री भगवान् बुद्धले अति उत्तम राम्रो धर्मयज्ञ निरन्तर गर्नु भएको हो।

वस्तुग्राहभयोच्छेदी ... ...॥५४॥

श्री भगवान् बद्धले भावपदार्थ रूपी गोहिको भयलाई नाश गर्ने कुतीर्थ्य रूपी मृगलाई तर्साउने अद्भुतको निःस्वभाव रूपी सिंहनाद गर्नु भएको हो।

शून्यताधर्मगम्भीरा ... ... ॥५५॥

श्री भगवान् बुद्धले शून्यतारूपी धर्मले गम्भीर भएको धर्म भेरी (धर्मरूपी नगरा) बजाउनु भयो। निःस्वभावरूपी महानाद भएको धर्मशङ्ख बजाउनु भयो।

धर्मयौतकम् ... ... ॥५६॥

श्री भगवान् बुद्धको वचनामृतलाई धर्मयौतक (धर्मको उपहार) भनिन्छ। सबै पदार्थहरूको शून्यता (निःस्वभावता) लाई नै नीतार्थ (परमार्थ) भनिन्छ।

या उत्पादनिरोधादि ... ... ॥५७॥

हे नाथ ! हे भगवन ! हजूरले उत्पत्ति भयो, निरोध भयो, सर्वज्ञ हुनु भयो आदि जति पनि उपदेश दिनु भएको छ ती सबै उपदेशहरू नेयार्थ (व्यावहारिक सम्वृति सत्य) हुन भनेर आज्ञा भएको छ।

प्रज्ञापारमिताम्भोधे ... ... ॥५८॥

माथि उल्लिखित सबै प्रकारका ज्ञान शून्यता सम्बन्धी हुन्। ती सबै ज्ञान प्रज्ञापारमिताको विषय नै हो। यस्तो प्रज्ञा पारमितारूपी महासागरको पार लाग्ने व्यक्ति नै पुण्य र गुणरूपी रत्नका धनी हुन् तथा श्री भगवान् बुद्धको गुणसागरबाट पार हुनु भएका व्यक्ति हुन्।

इति स्तुत्वा ... ... ॥५९॥

यसरी अचिन्त्य हुनु भएका अनिदर्शन (उपमा, दृष्टान्त न भएका) जगत संसारका नाथ भएका श्री भगवान् बुद्धको स्तुति गरेर मैले प्राप्त गरेको पुण्य द्वारा यो जगत् संसार नै हजूर समान हुन सकूंन।

—अचिन्त्य स्तव अनुवाद समाप्त—

परमार्थस्तवको अनुवाद

कथम् स्तोष्यामि ... ... ॥१॥

उत्पन्न नहुनु भएका कुनै वस्तुमा आसक्ति नभएका लौकिक, उपमा दिने नभएका, लौकिक कुराबाट मुक्त भएका वचनद्वारा प्रशंसा गर्न नसकिने भएका श्री भगवान् बुद्धको म कसरी स्तुति गरूं ?

तथापि ... ... ॥२॥

यसरी स्तुति गर्न नसकिने भएता पनि परमार्थसत्यको विषयलाई लिएर लोक व्यवहार अनुसार मैले जगद् गुरु श्री भगवान बुद्धलाई भक्तिपूर्वक स्तुति गर्छु ।

अनुत्पन्न ... ... ॥३॥

हे नाथ ! हे भगवन् ! हजूरको अनुत्पन्न स्वभावले गर्दा हजूरको उत्पत्ति छैन; न त गति नै छ न त आगति नै छ अर्थात् हजूरको यस संसारमा आना जाना छैन । त्यस्तो अभाव स्वरूप श्री भगवान बुद्धलाई मेरो नमस्कार छ ।

न भावो ... ... ॥४॥

श्री भगवान् बुद्ध न भाव हो, न अभाव नै हो, न शाश्वत हो, न त उच्छेद नै हो, न नित्य हो, न त अनित्य हो । यस्तो द्वन्द्वरहित अद्वय स्वरूप श्री भगवान्-लाई मेरो नमस्कार छ ।

न ह्र्येको ... ... ॥५॥

श्री भगवान् बुद्धको हरियो तथा मञ्जिष्ठ (रातो) वर्णमध्ये एक रङ्ग पनि छैन। न त पँहेलो छ न कालो छ न त सेतो रङ्ग नै छ। यस्तो अवण (रङ्ग न भएको) श्री भगवान् बुद्धलाई मेरो नमस्कार छ।

न महान् ... ... ॥६॥

श्री भगवान् बुद्ध न ठूलो हुनुहुन्छ, न छोटो, न लामो छ, न त गोल नै हुनुहुन्छ, त्यसकारण हजूरको कुनै प्रमाण नै छैन।

न दूरे ... ... ॥७॥

श्री भगवाम् बुद्ध न टाढा हुनुहुन्छ, न नजीकमा नै हुनुहुन्छ। न आकाशमा, न पृथ्वीमण्डलमा नै हुनुहुन्छ। न यो संसारमा हुनुहुन्छ, न त निर्वाणमा नै हुनुहुन्छ। त्यस्तो अस्थित स्वभावका श्री भगवान बुद्धलाई मेरो नमस्कार छ।

अस्थित ... ... ॥८॥

सबै भावपदार्थहरूमा श्री भगवान् बुद्ध आसक्त भएर रहनु भएको छैन। धर्मधातु (निर्वाण) को स्वभावमा रहनु भएको छ। त्यसकारण श्री भगवान् बुद्ध परम गम्भीर स्वभावको हुनुहुन्छ। त्यस्तो गम्भीर स्वभाव भएको श्री भगवान् बुद्धलाई मेरो नमस्कार छ।

एवं स्तुते ... ... ॥९॥

यसरी श्री भगवान् बुद्धको स्तुति गर्दा मेरो स्तुति सम्भवतः सम्भव होला वा सबै भाव पदार्थ नै शून्य छ भने कसले कसलाई स्तुति गऱ्या भनुँ।

कस्त्वां ... ... ॥१०॥

श्री भगवान् बुद्धको न अन्त छ, न मध्य छ, न आद नै छ, न त ग्राह्य

ग्राहक (म मेरो भन्ने भाव) नै छ। यस्तो उत्पत्ति र नाशले रहित भएको हजूरलाई स्तुति गर्न कसले सक्ला ?

न गतं ... ... ११॥

गमन र आगमन न भएका षड्गतिले रहित भएका श्री सुगत भगवान् बुद्धलाई स्तुति गरेर लाभ भएको पुण्यले यो जगत् संसार नै सुगत श्री भगवान् बुद्धको गतिलाई प्राप्त गर्न सकून्।

—परमार्थ स्तव अनुवाद समाप्त—

यस संस्थाबाट प्रकाशित पुस्तकहरू:—

१] निर्वेधभागीय [पञ्चविंशति प्रज्ञापारमिताबाट उद्धृत]

२] प्रथम ध्यान विधि–

३] चतुः स्तवः [अनुवाद तथा सारांश सहित]

पुस्तक प्राप्ति स्थानः—

१] केन्द्रीय कार्यालय, अखिल नेपाल महायान बौद्ध समाज, असन,

मासनगी, काठमाडौं

फो. नं. २–२४३४६